

MOSKEVSKÁ MARIÁNSKÁ MŠE

(Kontakt charvátskohlaholské a rusko-církevněslovanské
knižní kultury v středověkém Polsku)

František Václav MAREŠ, Vídeň

0. Roku 1910 upozornil A. I. Sobolevskij, že v synodální sbírce rukopisů v Moskvě je zachován církevněslovanský překlad římské mše de beata Maria Virgine. Zjistil, že terminologie kolísá mezi východní a západní (např. попъ-капланъ 'sacerdos'), že jsou v textu některé polonismy a že text nicejsko-cařihradského kréda se podobá tomu znění, jež známe z charvátskohlaholských misálů (právě jen text kréda mu byl dostupný pro srovnání s charvátskohlaholskými misály, a to ještě ne bezprostředně, ale přes Gezenovu studii o slovanských vyznáních víry). Překlad uvádí v souvislost s východní tradicí jagelonského královského dvora v Krakově, kde žili též nečetní ruští katolíci; v té souvislosti vzpomíná ruské kaple v katedrále na Vavelu za Kazimíra Velikého (1333—1370). Otiskuje několik ukázek textu, krédo paralelně s textem charvátskohlaholského prvotisku, misálu z r. 1483 (tzv. editio princeps).¹ — Tuto rusko-církevněslovanskou památku budeme dále nazývat »Moskevská mariánská mše«, zkratka: MMM.

0.1 Roku 1948 se o tomto překladu zmínil J. Vašica a vyslovil domněnku, že by eventuálně mohlo jít o nepřesně identifikovanou slovanskou liturgii sv. Petra; připomíná přitom ještě jiný rusko-církevněslovanský překlad západní liturgie, zachovaný v jednom leningradském rukopise z XVIII. věku (v. o tom v § 6). Myšlenku,

¹ А. И. Соболевский, Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии, С.-Петербург 1910; kapitola XI.: Старшие переводы русских католиков, 193—202.

že by MMM mohla být liturgií sv. Petra, odmítl nedávno J. L a u r e n č í k (právem).²

0.2 Při studiu csl. rukopisů v Moskvě r. 1965 jsem opsal celý tento text (vydání v. § 8).³ Nyní nám záhřebští přátelé umnožnili adekvátní srovnání s charvátskohlaholskými paralelami; lze to provést na základě monumentální edice Hrvojova misálu z r. 1403/4 s varianty z misálů Illirico 4 (1. čtvrtina XIV stol.), z misálu kneza Novaka (1368) a z misálu Ročského (po r. 1421).⁴ Máme tedy nyní všechny potřebné předpoklady, abychom mohli spolehlivě prozkoumat povahu rusko-csl. textu MMM.

1.1 R u k o p i s e chová v knihovně Státního historického muzea (Государственный Исторический музей) v Moskvě; má signaturu Синод 558 (u Gorského II/3, 765—766 je označen jako № 331). Pochází z konce XV. nebo z počátku XVI. stol., je psán cyrilskou polounciálou, rusko-církevněslovansky, alespoň pokud jde o náš text a za ním následující modlitby (srov. §§ 1.2 a 6). Terminus a quo

² J. Vašica, *Slovanská liturgie sv. Petra*, Byzantinoslavica 8 (1939—1946) 22—23; — J. Laurečík, *K otázce slovanské liturgie sv. Petra*, *Studia palaeoslovenica* (=Kurzův sborník), Praha 1971, 214; — F. V. Mareš, *Rukopisné dochování liturgie sv. Petra*, *Bibliotekar* (=sborník k osmdesátinám V. Mošina), §§ 2, 4.3, 5 (v tisku); — srov. též Д. Чижевский, *К вопросу о литургии св. Петра*, *Slovo* 2 (1953) 37—41.

³ Vzdávám zde upřímné díky rukopisnému oddělení Státního historického muzea v Moskvě za ochotné zpřístupnění materiálu; zvláštní dík patří Marfé Vjačaslavovně Ščepkinové.

⁴ *Missale Hervoiae ducis Spalatensis croatico-glagoliticum*, editionem curaverunt B. Grabar, A. Nator, M. Pantelič, sub redactione V. Štefanič, Graz 1973, vol. I: Facsimile, vol. II: Transcriptio et commentarium (seriei »Codices selecti« vol. XXXIV et XXXIV*). Pro jednolitvé misály užívám dále těchto zkratk: Hrv(oj), Ill(írico)₄, Nk = Novakův, Ro(čský), 1483 = benátský prvotisk z r. 1483 (uvádí se jen v krédu a ve zvláštních případech). Benátský prvotisk cituji z fototypické edice: *Misal po zakonu rimskoga dvora*, (pretisak:) Zagreb 1971 (srov. též pozn. 44). — V odůvodněných případech cituji také misály Karamanův a Vajsův: (Karaman:) *Missale Romanum Slavonico idiomate...* — *Missalь Rimskij Slavenskimiъ ѣзыкomiъ...*, Romae 1741; — (Vajs:) *Rimski misal Slověnskimiъ jezikom...* — *Missale Romanum Slavonico idiomate...*, Romae 1927. — *Latinské paralely* cituji z tridentského vydání latinského misálu. Jsou vždy označeny obyčejnými, tj. dvojitými uvozovkami («...»); v jednoduchých ('...') jsou uvedena slova, jež pro osvětlení významu dodáváme my sami, tedy slova, jež nejsou vzata z originálního textu. — V csl. citátech se zkratky ponechávají nerozvedené, ale nadřádková písmena se píší v řádku kvůli zjednodušení a usnadnění sazby; podrobněji o tom viz v latinském úvodu k vydání (§ 8).

pro vznik rukopisu udává stať, počínající na fol. 60a: съборъ великихъ флоренцинскихъ (sic!). Евгенне епѣлъ рабъ рабомъ вѣи́намъ (въ) въспоминаніе вѣчное подѣписуемъ сегоу дѣлоу . . .; papež Evžen IV. vládl v letech 1431—1447, koncil florentský se konal ve Florencii od r. 1439, do Říma byl přeložen 1443; zakončen byl r. 1445.

1.2 Překlad římské mariánské mše je na fol. 55b 27—59a 4. Text odpovídá římskému (tridentskému) formuláři »Missa de S. Maria in sabbato III (a die 3 Februarii usque ad feriam IV hebdomadae sanctae)« a ovšem příslušným neměnným úsekům mešního řádu a kánonu (Ordo et Canon missae); srov, § 3.1.1. V charvátskohlaholském misálu je třeba hledat na třech místech: 1. v Commune festorum b. Mariae Virginis; zmíněná třetí sobotní mše je v Hrvojevě misálu na fol. 212c—213a a je označena jako *Misa (na) spomenutie s(ve)te M(a)rie D(ě)vi ot očišćenie ee dari do paski i ot oktavi petikostь do priš'tva G(ospodь)na* (=Missa in commemoratione BMV a Purificatione eius usque ad Pascham et ab octava Pentecostes usque ad Adventum);⁵ — 2. v mešním řádu s prefacemi a kánonom, tj. v Hrvojevě misálu na fol. 135d—141c;⁶ — 3. v oddíle »Gloria et Credo«, tj. v Hrv na fol. 240a—d. — Rubriky, tj. údaje o liturgických akcích, jsou značně samostatné a jazykově důležité (v. §§ 3.2.4 a 4.3). Vydání v. v § 8.

2 Srovnáme-li znění MMM s charvátskohlaholskými misály, dospějeme k bezpečnému závěru, že jde o jeden a tentýž text. Shoda je tak veliká a nápadná, že na dva překlady na sobě nezávislé nelze myslet. — 2.1 Textologicky to dokazují především tyto okolnosti: stejný překlad složitých míst, která by dva překlada-

⁵ To také vysvětluje, proč byl pro rusko-církevněslovanskou »ukázku« vybrán právě tento formulář: mariánská mše byla vždy považována za typické commune, mohli ji celebrovat denně — bez ohledu na liturgický kalendář — např. kněží slabého zraku (předpokládá se, že ji znají více méně z paměti). Charvátskohlaholské misály pak ukazují, že právě tento formulář (dnes III.) byl ve XIV. a XV. století v koloběhu roku v platnosti nejdéle: užívalo se ho nejen od hromnic (2. II., Purificatio BMV) do velikonoce jako po tridentinu, ale také po celou dobu od oktávy svatodušních svátků (Pentecoste) až do adventu, tj. do konce církevního roku (skoro do konce listopadu [november]).

⁶ Začátek mše odpovídá přibližně rozsahu, jak je dochován v III (o podrobnostech v. v §§ 3.1.1—3.1.2). Hrv, Nk a Ro mají totiž na počátku navíc modlitby, které se najdou na začátku tridentského misálu jako »Praeparatio ad missam pro opportunitate sacerdotis facienda« (Hrv 135d 3—136a 11).

telé určité neztlumočili stejně; výrazné překladové zvláštnosti; společné chyby; event. též společné zvláštnosti historicko-liturgické povahy.

2.1.1 Dokladem jednoty překladu je hlavně text jako celek. Uved'me však aspoň tři typické ukázky složitějších a překladatelsky ne právě jednoznačných úryvků:

a) Lekce z knihy Moudrosti Ježíše syna Sirachova (Sir sive Eccli 24,14—16):

MMM (57a 12—18):

Ѣ зачала прежде вѣка създана
есмь
 и до грядущаго вѣка . не пре-
станнѣ
 в жилищи сѣмь предъ нимъ послуж-
 жинь (sic! про -нхъ).
 и тако в сїонѣ оутвержена быхъ
 и въ граде свѣчена быхъ
 такожъ покои(хъ)сѧ и въ
 ер[с]ѣлиинѣ власть моя .
 вселихъсѧ в людехъ чesньихъ.
 и въ частѣхъ ба моего
 достоанїю (sic! про -їе) еѣхъ.
 и въ исполненн[хъ] предъ оубвнхъ
 оудержанїе мое.

Hrv (212d 7—17):

Ot' začela i prije veka^a sazdana
 es(a)mь
 i do gredućaga veka ne pre-
 stanu
 v žilišci s(ve)těemь prědъ nimь
 poslužihь .
 I tako v sio(ně utvrđe)na bihь
 i v gradě svečena .
 takoe pokoih' se i v'
 er(u)s(oli)mě oblast' moe .
 Vselih' se v ljuděhъ častnihь
 i v častěhъ b(og)a moego .
 dostoēnie ego .
 i va ispl(n)eni prepodobnihь
 udržanie moe.

V ostatních chhl. misálech je jen jeden variant bližší MMM než Hrv: ^a *prěžde věk' Ill Nk Ro.*

Latinský text: Ab inito et^a ante saecula creata sum, et usque ad futurum saeculum non desinam, et in habitatione sancta coram ipso ministravi. Et sic in Sion firmata sum, et in civitate sanctificata similiter requievi, et in Ierusalem potestas mea. Et radicavi in populo honorificato, et in parte Dei mei hereditas illius, et in plenitudine sanctorum detentio mea.

Variant pro nás významný: ^a*et omittitur.*⁷

⁷ Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem, t. II, recensuit et brevi apparatu instruxit R. Weber et coauct., Stuttgart 1969.

b) Před Pater noster:

MMM (58b 9—11):

ЗАПОВѢДЪ [НЫ]МИ СПІСИТЕЛНЫМИ
НАУЧЕН[И]И
<И> БЖЕСТВЕННЫМЪ [И]А НАПРАВЛЕНІЕМЪ
ВЪ ОБРАЗОВАНІ[Е]МЪ
СЛѢДЪМЪ ГОВОРИТИ.

Hrv (140b 25—28):

Zap(o)v(ě)d'mi s(ь)p(a)sitel'nimi
naučeni .
i b(o)ž(ь)stvenimъ napravleniemъ
obrazovani
smimъ govoriti:

Latinský text: Praeceptis salutaribus moniti et divina institutione formati, audemus dicere.

c) Postcommunio:

MMM (58b 22—25):

ПРІИМШЕ ГСЛН ВЪЧЛНШГЛ СІИИА
ПОМОЩЬ
МОЛИИ ТЛ . ДАН БІЖНЫМЪ
ВСЕГДА ДѢВЫ МРІИ ПОМОЧІАМИ
ЗДѢ И ВЕЗДЕ ЗАЩИТИТИСЛ НАМЪ.
В НЕИЖА ЧАСТЬ ЕСИ (sic!)⁸
ТВОЕМЪ ВЪЗДАХОМЪ ВЕЛИЧЕСТВІЮ.

Hrv (213a 18—23):

Priêm'she g(ospod)i v(ě)č(ь)noga
s(ь)p(a)seniê pomočъ
dai m(o)l(imъ) te da^a b(la)ž(e)nie
m(a)rie vinu^b d(ě)vi pomoč'mi^c
zaščititi se n(a)mъ
v neeže časti^d sie
tvoemu vzdasmo^e veličastviju .

Relevantní varianty Hrv: ^a da om Ro (chybělo asi i v předloze MMM, proto sem přemístěno dai → дан); — ^b vinu] vsъgda Ill; — ^c pomoč'mi] add vinu i vъздě Ill Ro (add vsagdi Nk) — překladatel asi neporozuměl slovu vinu (v. § 2.2.1.3); — ^d časti] čast' Ill Nk Ro; — ^e vzdasmo] vzdahom' Ill Nk Ro.

Latinský text: Sumptis, Domine, salutis nostrae subsidiis: da, quae sumus, beate Mariae semper Virginis patrociniis nos ubique protegi; in cuius veneratione haec tuae obtulimus maiestati.

2.1.2 Výrazných překladových shod je celá řada. Pokud jde o zvláštnosti lexikální, pojednáváme o nich dále v § 2.2.1. Zde chceme upozornit na některá významná místa povahy textové:

a) Introit s versikulem⁹ má v latinském textu metrické schéma:

⁸ Zde zřetelně děleno takto; cirkumflex nad ě v ěи to potvrzuje. Postup vzniku chybného čtení si lze představit takto: vъ њејѣже чьствє si (Apl.n. = 'haec') → vъ њејѣже чьствє esi (slovo *чьствє není, pokud vím, doloženo); srov. též § 2.2.4.

⁹ Versikulus (dále označený *.*.) je později jen v graduale; v Hrv Ill Nk a Ro je také na obou místech, stejně jako zde v MMM, ale v graduale je už jen naznačen incipitem *Děvo*.

Salve, sancta Parens, enixa puerpera Regem:
 ̣ ̣ | ̣ ̣ ̣ ̣ | ̣ || ̣ | ̣ ̣ ̣ ̣ | ̣ ̣ ̣ ̣ | ̣ ̣
 qui caelum terramque regit in saecula saeculorum.
 ̣ ̣ | ̣ ̣ | ̣ ̣ ̣ ̣ | ̣ || ̣ | ̣ ̣ ̣ ̣ | ̣ ̣ | ̣ ̣ ̣
 *Virgo, Dei Genetrix, quem totus non capit orbis,
 ̣ ̣ ̣ ̣ | ̣ ̣ ̣ | ̣ || ̣ | ̣ | ̣ | ̣ ̣ ̣ | ̣ ̣
 in tua se clausit viscera factus homo.*
 ̣ ̣ ̣ | ̣ ̣ | ̣ | ̣ || ̣ ̣ ̣ | ̣ ̣ ̣ | ̣ ̣

Vlastní introit je hexametrický s porušeným koncem v druhém verši (*saeculorum* ̣ ̣ | ̣ ̣);¹⁰ versikulus (*...*) je elegické distichon. Mám za to, že se původní slovanský překladatel pokoušel metrum napodobit;¹¹ rozhodně je překlad značně volný, mnohem volnější než tomu v nemotivovaných případech bývá:

MMM (56b 5—8):

Сїиѣн сїѣа родѣнѣвшїа дѣво црїѣ

КОТОРЫИ ДЕРЖИТѣ НБѠ И ЗЕМЛЮ^с ВЪ ВѣКИ

*Дѣво вїце кого веѣѣ лирѣ ѡбнѣти не можеть .

ТОН Сѣ ОУ ТВОЕН^б ОУТРОБѣ ЗАТВОРИ^с . И СЪТВОРИ^сѣ ЧЛѣВѣ.*

Při opakování v introitu (53b 10—14) a pak v graduale (tam jen versikulus *...*, 57a 21—23) jsou tyto drobné varianty: ^a ДЕРЖИТѣ НБѠ И ЗЕМЛЮ] po druhé: НБѠ И ЗЕМЛЮ ДЕРЪЖИТѣ; — ^b ТОН Сѣ ОУ ТВОЕН] po druhé: ТОТѣ Сѣ ВЪ ТВОЕН, graduale: ОУ ТВОЕН Сѣ; — ^c ЗАТВОРИ (tak i v graduale)] introit po druhé: ЗАТВОРИѣѣ.

Hrv (212c 25—29):

S(ъ)p(a)si s(ve)ta rodiv'siê d(ě)vo c(ěsa)ra

ki n(e)bo i z(e)mlju udržitъ v(ъ) v(ě)ki v(ě)къ .

*Děvo b(ogo)r(odi)ce koga vašъ mirъ ne možeť ob'ěti

v tvoei se utrobi zatvori i stvori se č(lově)къ.*

¹⁰ Jako introit je tento text doložen od XI. století. Byl vyňat z hexametrického *Carmen paschale* Sedulia Caelia († v 2. pol. V. stol.); závěr (tj. slova *saecula saeculorum*) byl upraven bez zřetele na metrum.

¹¹ Těžko říci, zda se zdarem nebo ne, možná, že šlo jen o napodobení přibližné; mohlo to být např. asi:

Spasi, sveta rodivšija děvo cesarja (pět stop!)

̣ ̣ | ̣ ̣ ̣ ̣ | ̣ ̣ ̣ ̣ | ̣ ̣ ̣ ̣ | ̣ ̣

V poloze mimo otevřené koncové slabiky by byly volály *a, e > e, ě* ještě dlouhé. Pět stop bylo od počátku (a úmyslně?), anebo se jedna stopa ztratila při opisování? Tyto otázky by se měly řešit ve větších souvislostech; záhřebské vydání Hrv to nyní usnadňuje.

Máme zde tedy několik překladů zcela zvláštních, jež by určitě nemohly vzniknout nezávisle: 1. Сѣси /S(ъ)p(a)si »Salve« — chyba, v. § 2.1.3;¹² — 2. родившиа дѣво /rodiv'siê d(ě)vo »Parens, enixa puerpera«; — 3. держитъ /udr'žit' »regit«; — 4. венати не можетъ /ne možet' ob'êti »non capit«; — event. také 5. и сътвори сѣ члѣкъ /i stvori se č(lově)k' »factus homo« (tj. jakoby *et homo factus est, což se zase v krédu překládá и въчлѣчисѧ 57b 19—20/v'č(lově)či se Nk 1483] i č(lově)k' stvoreň e(st'v) Hrv 240c 18—19).

b) Polysyndeton (и...и) místo latinského asyndeta v Gloria:

MMM (56b 22—23):

Hrv (240a 29-b 1):

ХВАНИА Тѧ

Hv(a)lim' te .

И БѢГОСЛОВИИА Тѧ

i bl(agoslo)vim' te .

КЛАНАЕМ ТИ Сѧ

Klanaem' ti se .

И СЛОВОСЛѠВНИА Тѧ

i sl(a)vosl(o)vim' te.

Latinský text: Laudamus te. Benedicimus te. Adoramus te. Glorificamus te.

c) V krédu:

MMM (57b 20):

Hrv (240c 19—20):

К' крижу пригвождѧ ень оубо
за нѧ сѧ.

Ka križu prigvožděň ošče
za n(a)sъ^a.

Variant: ^a ošče za n(a)sъ] ubo za ni Nk 1483.

Latinský text: Crucifixus etiam pro nobis. — Nynější (Vajsův) charvátskohlaholský misál: *Raspet že za ni.* — Východní krédo (a stejně i Karamanův misál z r. 1741): *Распѧтаго же за нѧ.*

d) Snad sem patří i případ v oraci (kolektě):

MMM (57a 3):

Hrv (212c 29—30):

Подан намъ рабомъ

Podai n(a)мъ rabomъ

твоимъ и рабынѧмъ

i rabinamъ^a tvoimъ.

Variant: ^a i rabinamъ] om Nk.

Latinský text: Concede nos famulos tuos (nelze ovšem vyloučit, že by se nenašel také lat. var. připojující ještě *et famulas tuas* — ?).

¹² Doklady uvádíme takto: rusko-csl. text (cyrilicí)/charvátskohlaholská paralela (latinkou, kurzívou) »latinský originál (v uvozovkách)« folium a řádek MMM; srov. též pozn. 4 (ke konci).

e) V traktu:

MMM (57a 26—27):

Hrv (212d 26—27):

ВСА СЪБЛАЗНЫ ЕДИНА ИЗГЪБИЛА ЕСИ
ВЪ ВСЕМЪ МИРЕ.

vse sablazni izgubila esi
(vъ) vsemъ mirě^a.

Variant: ^a (vъ) *vsemъ mirě* (nebo snad = *v semъ m.?*)] *vъ mirě* Nk.
Latinský text: *cunctas haereses sola interemisti (tridentský text nemá nic dále).*

2.1.3 Jedním z evidentních svědectví závislosti MMM na charvátskohlaholském textu jsou zajisté společné chyby: 1. (v introitu:) *Гѣши /S(ъ)p(a)si* »Salve« (přeloženo jako »salva«) 56b 5.10, Hrv 212c 25 (srov. § 2.1.2 sub a); — 2. (v oraci—kolektě): *Подан намъ... гѣши бѣ нашъ вѣчныи мысли и тѣло здравіемъ радоловатиѣ /Podai n(a)mъ... g(ospod)i b(ož)e n(a)šъ v(ě)č(ь)nie misli i tĕla zdraviemъ radovati se* »Concede nos . . ., Domine Deus,¹³ perpetua mentis et corporis sanitate gaudere« 57a 4, Hrv 212c 31:¹⁴ správné znění *v ě č n i m' . . . zdraviemъ* mají Ill Nk Ro, chyba v MMM je z mylného čtení Hrv snadno vysvětlitelná; kdyby překladatel MMM byl vycházel přímo z latinského textu, nemohl by »... Domine Deus, perpetua...« ztlumočit jako *гѣши бѣ... вѣчныи*, už prostě také proto, že o Bohu se adjektiva *perpetuus* neuzívá (bylo by *aeternus*); — 3. (v sekretě—super oblata:) *гѣ приношеніе (sg.) намъ да процвѣють (pl.) къ сщсению /sie prinošenie n(a)mъ da prospĕjuty¹⁵* (správně: *da prospĕety* Ro, *da prospiety* Nk, *da budet'* Ill) »haec oblatio nobis proficiat prosperitatem et pacem« 58a 11, Hrv 213a 15 (prostý, nemotivovaný anakolut — tím průkazněji je společná chyba pro filiaci rukopisů); — 4. zajímavý je případ společného anakolutu, jenž byl zřejmě již v nějaké vzdálenější společné předloze, a který pak vyvolal poruchu další; jde o úryvek na konci stupňových modliteb:

MMM (56b 2—4):

Hrv (136a 24—27):

МОЛИМЪ ТѢ Гѣши ДА ДОСТОИИѢ ЕСИМЪ

Molim' te g(ospod)i *da* dostoiēniem'

СѢИХЪ ТВОИХЪ...

s(ve)tiħъ tvoiħъ...

ШТАПОУСТИТИ РАЧЬ

otпустiti rači g(ospod)ъ^a

ВСИ ГРѣХИ МОИ АМИНЪ.

vse grĕhi moe . am(e)n' .

¹³ Zároveň je tedy v obou textech dodáno *našъ*, což ovšem snad mohl být i variant latinský.

¹⁴ V těchto případech se údaje místa (hlavně řádku) vztahují jen k příslušnému relevantnímu slovu, nikoli k celému kontextu.

¹⁵ V záhřebském vydání je v textu opraveno (*da prospĕety*), viz však v parakritickém aparátu sub (2).

Variant: ^a *otпустiti rači gъ*] *otпустiti račiši* Ill Nk, *n(a)mbъ otпустiti rači* Ro.¹⁶

Latinský text: Oramus te, Domine, per merita Sanctorum tuorum ... ut *indulgere digneris* omnia peccata mea. Amen.

Původní a správné čtení mají bez pochyby misály Ill a Nk (srov. též pozn. 16). Z toho vzniklo omylem — mezi *da* a slovesem je veliká vzdálenost — anakolutické čtení *da otпустiti rači*; takové čtení měl před sebou i opisovač Hrv i překladatel MMM. Oba anakolut zpozorovali a snažili se jej napravit, každý svým způsobem, oba bez přihlídnutí k latinskému originálu: překladatel MMM vytvořil k spojce *da* nové sloveso: да достоини^ (= *-ini*) еслиъ; opisovač Hrv dodal za *rači* ještě *g(ospod)ъ*.

5. Další společná chyba je v Benedictus: благѣ^внѣ нже прѣнде / *Bl(a)gosloven' onъ ki pride* (iže *pride* Ill Nk Ro) »Benedictus, qui v ě n i t« (tj. 3. sg. praes.) 58b 2—3, Hrv 138b 28—29: přeloženo aoristem (прѣнде—*pride*), jako by v lat. znění bylo **vĕnit*, 3. sg. perf. (překladatel MMM tu nemohl být pod vlivem liturgie východní, neboť ta má градѣиѣ ѿ ερχόμενος).

2.1.3.1 Méně průkazná je tato druhá skupina chyb: 1. (v lekci z knihy Sirachovcovy:) послужниѣ ≠ *poslužihъ* »ministravi« 57a 14, Hrv 212d 10—11; — 2. (ibid.): покоисѣ ≠ *pokoihъ se* »requievi« ibid. 15—16, Hrv ibid. 13; — 3. (ibid.): достоиниѣ ≠ *dostoĕnie* »hereditas« ibid. 17, Hrv ibid. 16; — 4. (ibid.): въ исполненихъ ≠ *va ispl(n)eni* »in plenitudine« ibid. 17—18, Hrv ibid. 16; — 5. (v prefaci:) все мѣ мирѣ ≠ *se m u miru* »mundo«¹⁷ 58a 25, Hrv 138a 4; — 6. podobně to platí o athetézích v modlitbě před Pater noster, v. § 2.1.1 sub b (označeno hranatými závorkami). — Tyto a ještě některé další chyby nejsou doloženy v charvátskohlaholských misálech nám známých (dostupných), nemůžeme je tedy považovat za společné; jsou však takové povahy, že mohly vzniknout jen zkomolením slovanského textu, nikoli při překladu z latiny. Můžeme je tedy připsat překladateli MMM, který měl před očima charvátskohlaholskou předlohu; zároveň je však těžko vyloučit, že nevníkly do textu při opisování rusko-církevněslovanské MMM (ač mezi protografem MMM a našim

¹⁶ Z údaje v kritickém aparátu nevyplývá jasně, zda v Ro není *n(a)mbъ otпустiti račiši* (?).

¹⁷ Překlad »mundus« (*ἡ οἰκουμένη*) = *въсь миръ* je starý, adekvátní a normální.

rukopisem mnoho mezičlánků nebylo, srov. § 5). (Srov. také ПЕДѢКОВАТИ v § 2.2.1.3 a снѣ → сн в pozn. 8.) — V souvislosti s tím uveďme ještě jeden složitější případ, který máme v alleluiatickém verši (ohlas Num 17,8): БѢ МИРА ВРАТИѢ (= jakoby 'Deus pacis rediit') и ПРИЛЖИ НИЖАНИА К ВЫШНИМЪ ≠ b(og)ъ mirъ^a stvori v sebi^b (= jakoby 'Deus pacem fecit in se') i pridruži^c nižna k višnimъ (varianty: ^a mira Ill Ro; ^b sebe Ill, sebě Nk Ro; ^c uedini Nk) »pacem Deus redidit in se reconcilians ima summis« 57a 24, Hrv 212d 23. V slovan-ském archetypu bylo asi: *Вогъ mirъ vrati, vъ sebě prilžъ nižъnêê kъ vyšъnimъ (nově opravené znění má také např. misál Karamanův: mirъ B(o)gъ vozvrati, vъ sebě primirivъ nižnêê višnimъ).

2.1.4 MMM a charvátskohlaholské misály mají také některé výrazné shody liturgické povahy.

a) Graduální versikulus (»Virgo, Dei Genetrix...«) se připojuje také již v introitu, v. § 2.1.2 sub a. V dnešních (přesněji řečeno: v tridentských) mariánských introitech se nežalmový versikulus »Virgo, Dei Genetrix...« nevyskytuje nikde: votivní I. mariánská mše sobotní (pro advent) má versikulus »Benedixisti, Domine, terram tuam« (Ps 84,2), ostatní sobotní mše, jakož i Commune festorum BMV, mají vesměs »Eructavit cor meum verbum bonum« (Ps 44,2); i jednotlivé mariánské svátky — pokud mají vlastní introit — mají vždy versikuly jiné (samozřejmě žalmové), často právě »Eructavit«. — Nezvyklá — alespoň v tridentském misále — je praxe, že se opakuje po celé malé doxologii (tj. po »Gloria Patri... sicut erat...«) nejen vlastní introit, ale také versikulus a pak zase celá malá doxologie (srov. též § 4.1 sub a).

b) I v MMM i v charvátských misálech jsou mariánské vsuvky v Gloria; v MMM je však jistý zmatek, který asi vznikl tím, že v předloze MMM byly sváteční (mariánské) doplňky uvedeny až za běžným, neinterpolovaným textem Gloria (podobně jako je tomu v Hrv): proto je překladatel uvedl do průběžného znění nepřesně. Pro snazší orientaci zde uvedeme celé místo v paralelním srovnání; jednotlivé úryvky označujeme římskými číslicemi.

MMM (56b 24—31):
(I) ГѢАН ЦРЬЮ НБѢАНИИ .

Hrv (240b 3—13, 17—30):¹⁸
(I) *G(ospod)i b(ož)e · c(ěsa)ru
n(e)b(e)ski · b(ož)e o(ť)če v(ъ)-
s(e)m(o)gi ·

¹⁸ V Hrv je celé obvyklé Gloria a za ním následuje doplněk: A sie pridaetъ se v prazdnicihъ s(ve)tie b(ogo)r(od)i(ce) (Hrv 240b 15 a násl.). Tam se od slov G(ospod)i s(i)ne edimoroženi (tj. od věty II) až do konce Gloria opakuje

(XIII/M) мрїю управлаа²¹

(XII — sic!) ты еси еди́нъ гѣлъ

(XV/M) мрїю коронава

(XVI) іуу хѣ etc.

(XIII/M) M(a)riju opravdae

(XIV) Ti esi edinъ višni

(XV/M) M(a)riju korunae[šъ]

(XVI) Is(u)h(гъst)e etc.

Latinský text (podle tridentského misálu; předtridentské mariánské tropy, pokud jsme je mohli převzít u Jungmanna, jsou tištěny kurzívou; v. pozn. 18):

(I) Domine Deus, Rex caelestis, Deus Pater omnipotens.

(II) Domine Fili unigenite, Iesu Christe.

(III/M) —

(IV) Domine Deus, Agnus Dei, Filius Patris.

(V/M) —

(VI) Qui tollis peccata mundi, miserere nobis.

(VII) Qui tollis peccata mundi, suscipe deprecationem nostram.

(VIII/M) —

(IX) Qui sedes ad dexteram Patris, miserere nobis.

(X) Quoniam tu solus Sanctus,

(XI/M) *Mariam sanctificans.*

(XII) Tu solus Dominus,

(XIII/M) *Mariam gubernans.*

(XIV) Tu solus Altissimus,

(XV/M) *Mariam coronans.*

(XVI) Iesu Christe. *Etc.*

Nevím, do jaké míry bylo mariánské Gloria v misálech XV. stol. rozšířeno. Možná, že bylo běžné; v takovém případě by pro srovnání MMM s charvátskohlaholským textem nemělo významu. Není však vyloučeno, že bylo omezeno časově, teritoriálně nebo podle řádových typů misálů, a to by ovšem bylo i pro filiaci relevantní.

c) Požehnání (benedikce) na konci mše zní:

MMM (58b 31—59a 1):

Въ еди́нствѣ дѣа сѣа .
Бла́говѣи ва́а ѡца и сѣа .

Hrv (141c 3—4):

V' edin'stvě d(u)ha s(ve)ta +
bl(agoslo)vi v(a)sъ o(tъ)sъ i
s(i)нь .

²¹ Možná, že za původní *мари(е)ю управлаа* (?) »*Mariam gubernans*«, ačkoli také *оправити* ve významu 'dirigere' doloženo jest (Miklošičův slovník); rozhodné je to čtení správnější než má Hrv (*opravdae*).

Latinský text: *Benedicat vos omnipotens Deus, Pater et Filius, + et Spiritus Sanctus*; jedno z předtridentských znění: *In unitate Sancti Spiritus benedicat vos Pater et Filius* (Jungmann, o. c., II, 553, v. pozn. 18).

Ke všem těmto věcem by se měli vyslovit historikové latinské liturgie, kteří mají možnost porovnat slovanské texty s dobovými texty latinskými.

N.B. O Confiteor a o zvláštnostech kréda v. v §§ 3.2.2 a 3.2.3.

2.2 Souvislost obou verzí, přesněji řečeno, závislost MMM na charvátskohlaholském misálu, je patrná také ze srovnání jazykového; projevuje se to 1. v lexiku, 2. v syntaxi, 3. ve flexi, 4. v hláskosloví i 5. v grafice.

2.2.1 Stopy souvislosti a závislosti v lexiku lze roztřídit do pěti skupin: 1. užívání stejných ekvivalentů za latinská slova i tam, kde má staroslověnština výběr synonym, a také (1.1) za různá synonyma nebo blízkoznačná slova latinská; 2. výskyt lexikálních archaismů v ruské církevní slovanštině XV. věku méně obvyklých; 3. zřetelné lexikální kroatismy v MMM; 4. v MMM jsou některé výrazy typické pro charvátskohlaholskou liturgii římskou (na rozdíl od csl. liturgie východní); 5. některá slova v charvátskohlaholské redakci obvyklá se pravidelně nahrazují, jestliže byla tehdy na Východě už nesrozumitelná nebo málo běžná.

2.2.1.1 Příklady, kde se za určité slovo latinského originálu užívá stejného výrazu církevněslovanského, ač byl možný výběr různých synonym:²² *вѣчныи /v(ě)č(ь)nie* »perpetuā« 57a 4; *преславным /prěsl(a)v(ь)nimъ* »gloriosā« ib. 5; *безъ прикосненія / (bes' kosnoveniē), var. bes' prikosneniē* Ill Nk Ro »sine tactu« 57a 20; *сѣблазны /sablazni* (var. *blazni* Ill Nk Ro) »haereses« 57a 26; *изгубила еси /izgubila esi* »interemisti« ib. 27; *в часть /v častъ* »in Festivitate« 58a 21 (srov. též § 2.2.4); *хвалити /hvaliti* »collaudare« ib. 22; *покланяются /poklanajut' se* »adorant« ib. 27;²³ *вѣчнии радостваніеиъ сажат / op'čimъ radovaniemъ služetъ* »socio exsultatione concelebrant« ib. 28—29;²⁴ *прилежним /priležnimъ* »supplici« ib. 30; *помоць ми /pomoč'ti* »patrocinii« 58b 23—24; snad také *оуживати /uživati* »perfrui« 57a 7.

²² Neopakujeme zde všechny případy — i když někdy velmi typické —, které jsme uvedli v širších souvislostech v §§ 2.1.1 a 2.1.2.

²³ Srov. však *кланяем ти сѧ /Klanaem' ti se* »adoramus te« 56b 23 (v Gloria).

²⁴ Překlad posledního slova souvisí asi se specifickou ekvivalencí »missam celebrare« = *misu služiti*; původně zde asi bylo *сѧслужетъ* »concelebrant«.

2.2.1.1 Ještě průkaznější jsou shodu v těch případech, kde se přibližná synonyma slovanská kříží se synonymy latinskými: $\omega\tau\wedge\text{пшщениѣ}/(\text{otpuščenie})^{25}$ »remissionem« 56a 20 — $\omega\tau\wedge\text{пшщити}/\text{otpuštiti}$ »indulgere« 56b 3—4 — $\text{вѣ}\ \omega\text{ставленіе}/\text{v}'\ \text{ostavlenie}$ »in remissionem« 57b 31; $\text{оу}\ (\text{вѣ})\ \dots\ \text{оутробѣ}/\text{v}\ \dots\ \text{utrobi}$ (var. —bě Ill, v črěvě Nk) »in... viscera« 56b 8.13, 57a 22 — $\text{чрѣво}/\text{črěvo}$ »venter« 57b 7 — $\text{чрѣво}/\text{črěva}$ »viscera« 58b 18; $\text{просим}\wedge/\text{prosimъ}$ »quaesumus 57a 4 — $\text{молим}\ \text{т}\wedge/\text{m(o)l(imъ)}\ \text{те}$ »quaesumus« 58b 22—23 — $\text{мѣн}\ \text{за}\ \text{наѣ}\wedge/\text{m(o)l(i)}\ \text{нѣ}\ \text{за}\ \text{n(a)sъ}$ »intercede pro nobis« 57a 30 — $\text{молимъ}\ \text{т}\wedge/\text{Molim}'\ \text{те}$ »Oramus te« 56b 2 — $\text{мѣним}'\ \text{т}\wedge/\text{molim}'\ \text{те}$ »deprecamur« 58b 8—9 — $\text{помолимъ}\ \text{т}\wedge/\text{Pom(o)l(imъ)}\ \text{се}$ »Oremus« 57a 2—3, 58a 4, 58b 21—22 — s rozdílem v préfixu $\text{помолим}\ \text{т}\wedge/\text{m(o)l(imъ)}\ \text{те}$ »quaesumus« 56a 29; $\text{подан}/\text{Podai}$ »Concede« 57a 3 — $\text{дан}/\text{dai}$ »dona« 58b 16 — $\text{дан}/\text{dai}$ »da« 58b 23; $\text{блѣжны}\wedge/\text{b(la)ž(e)nie}$ »beatae« 57a 5 (a jinde) — $\text{блѣжна}/\text{b(la)ž(e)na}$ »benedicta« 57a 19 — $\text{блгѣ}\wedge\text{внѣ}/\text{Bl(agoslovle)nъ}$ »benedictus« 58b 2—3.

2.2.1.2 Příklady výrazů, jež jsou vlastní spíše staršímu období staroslověnskému a církevněslovanskému, slov, jež se v charvátsko-hlaholské redakci celkem zachovávají i později, ale na Východě, v rusko-csl. textu XV. věku je spíše už neočekáváme: $\text{в}'\ \text{животъ}/(\text{vъ}\ \text{život}^4)^{25}$ »ad vitam« 56a 15, $\text{живота}/\text{života}$ (var. *žizni* Nk 1483) »vitam« 58a 1 (v krédu, na Východě: *жизни*); — $\text{рачь}/\text{rači}$ (var. *račiši* Ill Nk) »digneris« 56b 4, srov. § 2.1.3/4; — $\text{ходатаиством}\wedge/\text{hodataistvomъ}$ »intercessione« 57a 6; — $\text{власть}/\text{obla:ть}$ »potestas« ib. 16; — $\text{к}'\ \text{крѣжю}\ \text{прѣбождѣнѣ}/\text{Ka}$ (om Nk 1483) *križu prigvoždenъ* »crucifixus« 57b 20. — Tvoření slov: (cír'ь) $\text{вчѣ}/(\text{s(i)ne})\ \text{o(т)ъ}\ \text{чѣ}$ »(Filius) Patris« 56b 26, tj. se starobylym posesívním adjektivem.

2.2.1.3 Výrazné a bezpečné lexikální kroatismy (vlastně spíše latino-kroatismy) jsem našel v MMM dva: $\text{корснова}\wedge/\text{korunae[šъ]}$ »coronans« 56b 30; — $\text{предѣковати}/\text{predikovati}$ (var. *prodikovati* Ill Ro, *prědikovati* Nk) »praedicare« 58a 23 (v předloze MMM bylo asi **preděkovati* — ikavskou záměnou *i—ě* — a *pr-* bylo psáno ligaturou p̃ vlasovou čárou, označující *r*, mohl překladatel snadno překlédnout, zvláště, když mu lexém nebyl asi znám). Slovo $\text{корснова}\wedge$ bylo překladateli MMM jistě známé a běžné (csl. je sice jen *вѣнчати*, ale pol.

²⁵ Tento ekvivalent je z misálů Karamanova a Vajsova a je jistě starý (vydání v. pozn. 4); misály Hrv Ill Nk Ro 1483 uvádějí Confiteor a následující modlitby (odpovědi) jen náznakově (*Tu r'ci isp(o)v(ě)dъ*... Hrv 136a 16—17).

je koronováč, brus. *каравауцъ* atd.), proto se nerozpakoval ho užít; zato výrazu *predikovati* asi nerozuměl vůbec, a tak mu nezbylo, než jej ponechat nezměněný.

Jako kroatismus vypadá také výraz *вѣдѣ*, ale překladatel ho užívá na místech spíše neočekávaných. Jednou opravdu znamená 'zde' *иже мочи вѣдѣ сѣтъ/kihъ* (var. *ihže* Ill Nk Ro) *moči sadě* (var. *sědě* Ill) *sutъ* »quorum reliquiae hic sunt« 56b 3, avšak v žádném z misálů záhřebského vydání (v. pozn. 4) se na tomto místě *ovdě* nevyskytuje a také v misálech 1483, v Karamanově a ve Vajsově jsou shodně různé hláskové podoby slova *sěde*, takže MMM je tu »charvátštější než charvátské misály« (jde o přejetí variantu z rukopisů nám neznámých??).²⁶ Po druhé se *вѣдѣ* vyskytuje v prefaci: *вѣдѣ и вѣдѣ/vinu i vzdě* (var. *vězdě* Ill Nk) »semper et ubique, *дѣи нал павтаходъ*« 58a 20, tedy nepřesně ve významu 'vždycky'. Překladatel neporozumel starobylému *vinu* = *вѣдѣ* »semper« a nahradil nezřetelný archaismus nenáležitým slovem, které znal z charvátskohlaholské redakce, ale jemuž rozuměl jen přibližně a nepřesně; pol. (stpol. i npol.) *owdzie, ówdzie* znamená 'tam, jinde, illic, alio loco'. Důkazem, že překladatel slovu *vinu* skutečně nerozuměl, je ještě další místo: *зѣк и вѣдѣ/vinu i vzdě* Ill Ro (var. *vsagdi* Nk, om Hrv) »ubique« (v lat. originále byl variant »semper et ubique« ?) 58b 24. — Jiným kroatismem je vlastně také občasné užívání relativního zájmena *кого/ koga* (var. *egože* Ill Nk Ro) »quem« 56b 6.12, 57a 21 místo *гвоже* (podrobněji o tom v. v § 2.2.1.5), jež by ovšem bylo event. možné i v ruštině. — Méně přesvědčivých kroatismů, tj. slov, která jsou běžnější v redakci charvátskohlaholské než v ruské, by se našlo ještě více (srov. §§ 2, 2.1, 2.1.1).

2.2.1.4 Alespoň dva výrazy se vyskytují na místech a ve spojeních, kde je lze považovat za typické pro charvátskohlaholský, tj. římský rítus. Po Confiteor čteme *всемогѣи/(vsemogii)*²⁵ »omnipotens« 56a 21 (Nsg.m.) a stejně v prefaci 58a 21 (Vsg.m.), v krédu je *вѣдѣца вѣдѣмогѣего/O(tъ)ca v(v)s(e)m(o)gučega* 57b 12 (Asg.m.). Podle mého mínění by tento kalk sám o sobě nemusel ještě být rozhodující, vždyť i řečtina má výraz o stejné sémantické struktuře, totiž *παντοδύναμος*. Text modlitby po Confiteor jsem nemohl srovnat s žádnou řeckou ani východní csl. paralelou. Preface je však také v řecké i slovanské liturgii sv. Petra (řecké znění bylo přeloženo z latinské mše, csl. pak z předlohy řecké). Krédo lze prostě porovnat s obvyklým krédem liturgie byzantské. V obou případech však najdeme *всемогѣи*, nýbrž synonymum příznačné pro Východ: (v pre-

²⁶ Bylo by možné i jiné vysvětlení: překladatel znal slovo *ovdě* (srov. další příklad) a nahradil jím výraz psaný *sadě*, protože mu v hláskové podobě *sb-* > *sa-* nerozuměl; spojoval se mu příliš s běloruským a polským Lsg. *cadze/sadzie* 'hortus, pomarium' (srov. § 4.3.4).

faci:) $\omega\tau\alpha\chi\epsilon$ $\omega\sigma\epsilon\delta\rho\upsilon\gamma\eta\tau\epsilon\lambda\iota\omega$ Kij. rkp lit. sv. P., $\omicron\chi\epsilon$ $\omega\sigma\epsilon\delta\rho\upsilon\gamma\eta\tau\epsilon\lambda\iota\omega$ Chil. rkp lit. sv. P. »*páter παντοκράτορ*«;²⁷ (v krédu:) $\omega\upsilon\tau\alpha$ $\omega\sigma\epsilon\delta\epsilon\rho\mu\eta\tau\epsilon\lambda\omega$ »*patéra pantokrátora*«. — Adverbium $\omega\sigma\epsilon\gamma\delta\alpha$ není sice na Východě neznámo, ale v obratu $\acute{\alpha}\epsilon\iota\pi\acute{\alpha}\rho\theta\epsilon\iota\omega\varsigma$ se užívá výlučně adverbia $\rho\eta\sigma\eta\omega$: $\rho\eta\sigma\eta\omega\delta\acute{\epsilon}\beta\eta$. V MMM čteme shodně s územ charvátskohlaholským $\omega\sigma\epsilon\gamma\delta\alpha$ $\delta\acute{\epsilon}\beta\eta$ /vini (var. *vsegda* Ill) $d(\acute{\epsilon})vi$ »semper Virginis« 57a 5, 58b 23, 58a 9 (zde jsou poněkud jinak rozloženy varianty) a $\omega\sigma\epsilon\gamma\delta\alpha$ $\delta\acute{\epsilon}\beta\eta$ / *vsagda d(ě)vi* »semper Virginis« 58a 22. Podobně máme v malé doxologii (tj. v Gloria Patri) na charvátskohlaholský způsob η $\eta\eta\eta\kappa\epsilon$ η $\omega\sigma\epsilon\gamma\delta\alpha$ /(i *nině i vsegda*)²⁵ »et nunc, et semper« 56b 10.15, zatímco na Východě je η $\eta\eta\eta\kappa\epsilon$ η $\rho\eta\sigma\eta\omega$ »*kai vñ kai dei*« (v cyr.-met. překladech bylo právě slovo $\rho\eta\sigma\eta\omega$ adekvátním překladem za *dei*, zatímco $\omega\upsilon\tau\eta\eta\kappa\epsilon$ bývalo za *diá pantós*). — O rozdílech v znění *amině* a *allilua* v. v § 2.2.4.1.

2.2.1.5 Nepřímý důkaz souvislosti MMM s charvátskohlaholskou předlohou spatřuji v tom, že slova, která byla v ruské církevní slovanštině XV. věku neznámá (nebo skoro neznámá), bývají nahrazována výrazy jinými (ač jinak se méně obvyklá, ale srozumitelná slova většinou zachovávají, jak jsme právě ukázali, a zachovávají se pak zase takové výrazy, jimž asi ani překladatel sám nerozuměl, srov. $\rho\epsilon\delta\acute{\alpha}\kappa\omega\upsilon\alpha\tau\eta$ § 2.2.1.3).

O takové náhradě slov pojednáme dále v kapitole o jazykových rozdílech (§ 4.2.1). Zde uved'me jeden specifický případ, který sice spočívá na lexikálním odlišení MMM od charvátskohlaholského textu, ale důslednou pravidelností je zároveň příkladem shody: je to užívání relativního zájmena za latinské »qui«.

a) Za *ki* (Nsg.m.) »qui« a *ka* (Nsg.f.) »quae« misálu Hrvojova mívá MMM $\kappa\omicron\tau\omicron\rho\upsilon\eta\eta$ a $\kappa\omicron\tau\omicron\rho\omicron\alpha\alpha$: $\kappa\omicron\tau\omicron\rho\upsilon\eta\eta$ /*ki* (var. *iže* Ill Nk Ro) »qui« 56b 5—6.11; $\kappa\omicron\tau\omicron\rho\upsilon\eta\eta$ $\nu\acute{\zeta}\epsilon\mu\lambda\epsilon\eta\eta$ /*ki v(ь)z(e)mleši* (var. *vzemlei* Ill) »qui

²⁷ Csl. liturgii sv. Petra citují přímo z rukopisu kijevského (Veřejná knihovna v Kijevě, kievo-sof. sobr. № 104 [105], XVII. věk, fol. 130b 16) a Chilendarského (Chilandar, № $\frac{332}{1}$, z r. 1676, fol. 47b 1); děkují ředitelství Veřejné knihovny v Kijevě a chilendarskému knihovníku O. Chrysostomovi za to, že jsem mohl s rukopisy pracovat (O. Chrysostomovi děkují zvláště srdečně za darovanou xerokopii rukopisu). Řeckou liturgií sv. Petra citují ze stati J. Vašiči (v. pozn. 2), 31.

tolis« 58b 14.15—16; которын/Ki Hrv »qui« 57a 8, 58a 12, 58b 26;²⁸ которын/Ki (chybí v Ill Ro) »qui« 56b 27; котораа/ka (var. êže Ill Nk Ro) »quae« 57a 20.27 — celkem tedy deset dokladů.

b) Charvátskohlaholské pron. rel. *ki* zůstalo zachováno jen ve dvou formách, totiž v Nsg.n. a v (G)Asg.m. (v obou případech je dvojslabičné a přibližně se shoduje s existujícími podobami východoslovanskými): (чрево) кое/(črěva pl.) *ka* (var. êže Nk, chybí v Ill Ro) »(viscera) quae« 58b 18; коро/*koga* (var. egože Ill Nk Ro) »quem« 56b 6.12, 57a 21 (týž text třikrát opakovaný) — celkem čtyři doklady (jeden + jeden trojnásobný).

c) Dvanáctkrát přichází v MMM иже, devětkrát za *ki* misálu Hrvojova (v různých pádech, příslušné doklady uvádím bez zvláštního označení), jednou je za Š' *nimi* (doklad je označen hvězdičkou *), jednou je za onъ *ki* (označeno dvěma hvězdičkami **) a jednou za konjunktci *i* (označeno ***). Případ (*) je bez variantů, jinak mají Ill Nk Ro vždycky *iže* (v různých pádech), podobně jako tomu bylo v odstavcích *a* a *b*: иже/*kihъ* (var. *ihže* Ill Nk Ro) Gpl.m. »quorum« 56b 3; иже/*ka* (var. êže Ill Nk Ro) Apl.n. »quae« 57b 7; иже/*Ka* (var. êže Ill Nk Ro) Nsg.f. »quae« 58a 23; ии'же/*Kimъ* (var. *imže* Ill Nk Ro) Isg.m. »per quem« ib. 26; *с ииимж^/Š' *nimi* Ipl.m. »cum quibus« ib. 29; **иже/on' *ki* (var. *iže* Ill Nk Ro) Nsg.m. »qui« 58b 3; иж^/*ki* (var. *iže* Ill Nk Ro) Nsg.m. »qui« ib. 11; v krédu (není v Ill Ro): ииже/*kimъ* (var. *imže* Nk 1483) Isg.m. »per quem« 57b 17; ***иже/*i* (var. *iže* Nk 1483) Nsg.m. »qui« ib. (*i* v Hrv chápu jako spojku 'et', tedy jako variant nenáležitý; velmi pochybuji, že by to bylo starobylé pron. rel. *i* Nsg.m. = »qui«); игоже/*koga* (var. egože Nk 1483) Gsg. m. »cuius« ib. 25; иже/*Ki* (var. *iže* Nk 1483) Nsg. m. »qui« ib. 27.29.

Z celkového počtu 26 případů (v odstavcích *a*, *b*, *c*) je třeba odečíst dva, kde v žádném z charvátskohlaholských rukopisů záhřebského vydání misálu se nevyskytuje *ki*; jsou to případy označené * a ***; zbývají 24 doklady. Pak se nám jeví celkem jasný obraz: V krédu, kde se MMM blíží textu Nk a 1483 (v. § 3.2.3.1), bylo v předloze *iže* (v různých pádech) a zůstalo zachováno (4

²⁸ Je to v konkluzi »qui cum Deo Patre (57a 8, 58b 26, nebo: qui tecum 58a 12) vivit et regnat«, která se v charvátskohlaholských misálech nevypisuje — je totiž běžná a všeobecně známá; začátek se zájmenem *ki* je však přece jen zkratkově uveden na konci orace I. neděle adventní (Hrv 1b 18), Karaman a Vajs mají *iže*.

případy); ve 4 případech se zachovalo charvátskohlaholské *koga* <кого a ka Npl.n. > кое Nsg.n. (odstavec b); pravidelně se však chhl. *ki* nahrazovalo výrazem *которым* (10 případů sub a); ve zbývajících 6 případech bylo i v předloze nejspíše iže (odst. c, srov. § 3.2.1.2), nejde-li ovšem o nedůslednost překladatele (doklad *иж*^ 58b 11 je z Otčenáše, kde snadno mohl citovat z paměti).

2.2.2 Syntax MMM je v největším počtu případů prostě církevněslovanská (staroslověnská), stejná v redakci ruské i charvátskohlaholské. O nápadnějších překladatelských shodách lze mluvit jen 1. při vyjadřování imperativu třetí osoby a 2. při stejném ztlumočení některých syntaktických jevů latinské předlohy.

2.2.2.1 Imperativ 3. osoby se v cyrilometodějské »soluňské« staroslověnštině vyjadřoval asi opisem *да* + indikativ (*да свѣтитъ сѧ* »*ἀγιασθήτω*, sanctificetur«), v moravské variantě staroslověnštiny pak spíše formou shodnou s imp. 2. osoby (*свѣти сѧ*),²⁹ který bývá také v redakci charvátskohlaholské, ne však výlučně. V MMM a v textech charvátskohlaholských je skoro vesměs shoda (jediný případ neshody je dole označen hvězdičkou *). Z osmi dokladů je pět v modlitbě po Confiteor, která bohužel chybí v misálech záhřebské edice i v 1483; máme možnost srovnávat jen s misálem Karamanovým (1741) a Vajsovým (srov. pozn. 25), před citacemi chhl. textu je to označeno křížkem (†): *мѣ*^*тивъ товѣ* *всдѣтъ* ... и *приведѣтъ тѧ* / †*Pomilui tě ... privedi tě* »misereatur tui ... perducatur te« 56a 13—14; *мѣ*^*тивъ всди* *вам*^ ... и *приведѣтъ вѣ*^ / †*Pomilui vash ... privedi vash* »misereatur vestri ... perducatur vos« ib. 17—18; **подан* *вам*^ / †*да подастъ намъ* »tribuat nobis« ib. 21; *воплъ мои* *къ товѣ* *да прѣидет*^ / †*vopl' moi kь tebe da pridet*⁴ »clamor meus ad te veniat« 56a 26 (=Ps 101,2: *въплъ мой къ тебѣ да прѣдетъ* Sin Pog Bon Lob Par Vindob *ἡ κραυγή μου πρὸς σὲ ἐλθάτω*); — v sekretě (super oblata): *да приспѣют*^ / *да prospĕtety* »proficiat« 58a 11 (podrobnosti v. v § 2.1.3/3);

²⁹ В. Ф. Мареш, Древнеславянский литературный язык в Велико-моравском государстве, Вопросы языкознания (1961), № 2, 19 (§ 12); — Я. Бауэр, Старославянский язык и язык жителей Великой Моравии, Magna Moravia, Pragae 1965 (seriei »Opera Universitatis Purkynianae Brunensis — Facultas philosophica« t. 102) 482 (§ 6.2); — J. Bauer, K vývoji základních typů věty v českém jazyce, Slavia 35 (1966) 358—359 (§ 1.3).

— na konci mše (benedikce): БЛГЦ^ВНМЦ^ ВАЦ^³⁰ 58b 30 a БЛ^ГЦ^ВН ВАЦ^ /bl(agoslo)vi v(a)sъ »Benedicat vos« ib 31. Překladatel nebo pozdější opisovač dobře nechápal imperativy 3. osoby a nenáležitě je měnil na indikativy (*budi* > БСДЕТЬ, *privedi* > ПРИВЕДЕТЬ atd.).³¹ S touto korekturou a s výjimkou dokladu (*) je distribuce forem typu ДА БСДЕТЬ a typu БСДИ v MMM i v chhl. textu přesně stejná a typ БСДИ značně převládá (v citaci žalmu byl základem prastarý cyrilometodějský překlad).

2.2.2.2 Některé jevy latinské syntaxe se tlumočí různým způsobem, přitom však na daných místech stejně v MMM i v misálech charvátskohlaholských; máme tu na mysli: 1. ablativus absolutus, 2. prosté vazby ablativní, 3. relativní věty, 4. accusativus cum infinitivo.

1. Ablativ absolutní se překládá a) temporální větou: КОГДА ГОВОРИТЬ ИСҮЦ^ /egda govoraše (var. glāše Ill Nk Ro) i(su)sъ »Loquente Iesu« 57b 5; — b) per instrumentalem cum participio: ДѢВСТВО СЛАВОЮ ПРЕБИВАЮЧИ (=Nsg.f.)/děv'stva slavoju prebivajuči (=Nsg.f., var. *prebivajuču* Ill Nk = Isg.f. — původní??) »virginitatis gloriā permanente« 58a 24—25; — c) prostou participiální konstrukcí: ПРИИШЕ ... ПОМОЩЬ /Priēm'se pomočъ »Sumptis subsidiis« 58b 22; s velkou pravděpodobností sem patří také doklad v modlitbě po Confiteor МЛѢ^ТИВЪ ТОВѢ БСДЕТЬ ГЦ^ БЪ ... УТ^ПСЧИТ^ ТИ ... ГРѢХИ ТВОИ И ПРИВЕДЕТЬ ТЯ /Pomilui tě vsemogii B(o)gъ : i otpustivъ grěhi tvoě, privedi tě²⁵ »Misereatur tui omnipotens Deus, et, dimissis peccatis tuis, perducatur te« 50a 14 a skoro totéž (jen s plurálem zájmena 2. osoby) ib. 17—18 (srov. § 2.2.2.1) — v MMM jde patrně o zkomolení původního participia *otpustivъ* nebo *otpušćъ*.

2. Jiné ablativní vazby se vyjadřují: a) prostým instrumentálem: ЗД^РАВІЕМ^ РАД^ОВАТИЦ^ И ПРЕСЛАВНЫМ^ ХОДАТАИСТВОМ^ ... ИЗБАВИТИЦ^ /zdravietъ radovati se i přěsl(a)v(ъ)nimъ ... hodataistvomъ ... izbaviti se »sanitate gaudere et gloriosâ... intercessione... liberari« 57a

³⁰ Mohla by to být chyba opisovače místo БЛГЦ^ВНТЬ ВАЦ^, vzniklá záměnou mladší podoby písmena м = т a м. Cyrilské м s třemi stejně dlouhými svislými břevny (až k dolnímu účaří) se v našem rukopise MMM skutečně vyskytuje; na východoslovanském území je známo od XV. století (srov. např. B. Hołodyski, Podręcznik paleografii ruskiej, Kraków 1951, 38). Mnohem spíše je to však zkomolené »Benedicamus Domino«, v. § 4.1/c.

³¹ Zdá se, že tomu nasvědčuje БСДЕТЬ 56a 13 proti БСДИ ibid. 17 v stejném (opakovaném) kontextu.

4—6; своимъ (místo твоимъ) ... помилваніемъ ... да припѣютъ/Tvoimъ ... pomilovaniemъ ... da prospējutъ »Tua ... propitiatione ... proficiat« 58a 8—9 (srov. § 2.1.3/3); před Otčenášem (fol. 58b 9—11), v. § 2.1.1/b; помочіми ... защититиѣ/помоц'ми zaščititi se »patrociniis ... protegi« 58b 23—24; — b) sъ + instrumentál: съ швчинъ радолованіемъ сажатъ/sъ op'címъ radovaniemъ služetъ »socio exultatione concelebrant« 58a 28—29.

3. Relativní věty (*qui* + indikativ) se překládají: a) participiální vazbou, kde má tuto konstrukci také charvátskohlaholský text: сътворившаѣ/Stvoršago »qui fecit« (Ps 123,8 τὸ ποιήσαντος) 56a 1; веселашему/v(eselećemu) (vypsáno veselěcemu Karamanův misál, veselećemu Vajs) »qui laetificat« (Ps 42,4 τὸν εὐφραίνοντα) ib. 3; носившее тѣ (... иже)/nosi(vъ)še te (var. nos'shee te Ill Ro, eže te nosi Nk) »qui te portavit« (L 11,27 βαστάσασά σε) 57b 7; слышашен ... и хранаше/slišeće (var. slišećei Ill Nk Ro) ... i hraneće »qui audiunt ... et custodiunt« (L 11,28 οἱ ἀκούοντες ... καὶ φυλάσσουντες) ib. 8—9; ишодашаѣ/ishodećago Nk 1483 (var. ki ... ishoditъ Hrv, doklad z kréda, srov. § 3.2.3.1, řecky τὸ ... ἐκπορευόμενον) »qui ... procedit« 57b 27; — b) větami s relativním zájmenem (которым, кое, иже) + indikativ: případy uvedené v § 2.2.1.5.³²

N. B. Pro charvátskohlaholské texty je příznačné, že latinské relativní věty (*qui* + verbum) ztlumočují doslovně, tj. tak, jak je uvedeno sub (b). Doklady uvedené sub (a) jsou vesměs ze žaltáře a z evangelní perikopy anebo z kréda a v těchto případech se i charvátskohlaholský text ještě značně opírá o původní stsl. překlad pořízený z řečtiny.

4. Latinský acc. c. inf. jsem v textu postřehl dvakrát a na obou místech se překládá vazbou datívu cum infinitivo: подан намъ рабомъ твоимъ ... радоловатнѣ/Podai n(a)тъ rabomъ ... tvoimъ ... radovati se »Concede nos famulos tuos ... gaudere« 57a 3—5; достоинно ... еѣ ... намъ (те)бѣ ... хвалы въздавати/dostoino ... estъ ... Namъ tebě ... hv(a)li vsilati »dignum ... est ... nos tibi ... gratias agere« 58a 20.

2.2.2.3 Příklad shodné distribuce aoristu a perfekta za stejné perfektum v latinské předloze: изгъвниа еси ... вървала еси ... породилъ

³² Netýká se to těch dokladů (uvedených v § 2.2.1.5), kde se pron. rel. nevztahuje k slovesu, např. егоже царствію не въздетъ конца/Koga kraleu'stviju (var. egože crstviju Nk 1483) ne budetъ konca »cuius regni non erit finis« 57b 25—26 apod.

... ПРИБИЛА ЕСИ/izgubila esi ... věrovala esi ... porodi ... prebila esi »interemisti ... credidisti ... genuisti ... permansisti« 57a 27—30; srov. též § 4.2.2.1—2/2.

2.2.3 Flexe je při převádění textů z jedné církevněslovanské redakce na jinou a vůbec i při opisování vždycky značně pružná a přizpůsobivá (srov. § 4.2.3). V této oblasti můžeme snad jen jeden jediný jev uvést jako doklad překladatelské shody: ЕДИНОЧАДЫН СІЬ ТВОИ Asg. (tj. N=Asg. m.)/ *edinočedi sinь tvoi* »unigenitum Filium tuum« 58a 23. V textu je sice takových případů více, ale to jsou doklady málo přesvědčivé, obyčejně jsou varianty i přímo v charvátských misálech (srov. různé gramatické tvary v krédu, jinde zase Apl. нѣ^ — ны, Gpl. m. na -ъ apod.).

2.2.4 Také o hláskosloví obecně platí, že se přizpůsobuje velmi snadno a že při převodu na jinou redakci mizí cizí zvláštnosti zcela mechanicky a často beze stopy nebo takřka beze stopy.³³ Tak je tomu i v naší památce. Avšak ve dvou případech, kde »cizí« — charvátský prvek způsobil, že slovu se neporozumělo, zachovaly se přece kroatismy z předlohy; jde o charvátské *a* za silný jer: в частѣ БЛЖНОЕ ЛІПІИ ВСЕГДА ДБЫ/ *v častь (var. čьst' Ill) b(la)ž(e)nie m(a)rie vsagda d(ě)vi* »in Veneratione beatae Mariae semper Virginis« 58a 21; в неиж^ частѣ/ *v neeže časti (var. čast' Ill Nk Ro)* »in cuius veneratione« 58b 24. V obou případech překladatel zaměnil náležitě stsl. чьстѣ, charv. *čast*, rus. *честь* za stsl. частѣ, charv. *čest*, rus. *часть* (srov. též pozn. 8).

N. B. V XV. stol. by se za kroatismus mohlo považovat i znění ЦЕСАРѣ^ТВЕЗЕТА »regnat« 57a 9 vedle rusko-csl. царствію »regni« 57b 25—26. — нинѣ (místo нынѣ) »nunc« 56b 9 můžeme vysvětlit také vlivem prostředí polského (srov. pol. adj. *niniejszy*, v. § 4.2.4.2/4).

2.2.4.1 Slovo »Amen« má nejčastěji podobu řeckou (východní): АМІННЬ nebo АМІНІ^* 56a 19*21, 56b 4.10.16*31, 57a 10, 58a 2.14, 58b 11*28 (jedenáctkrát); vedle toho je doložena i hláskoslovná podoba latinská (západní): АМІЕНЬ nebo АМІЕНІ^* 56a 15*, 56b 1, 58b 13*, 58b 7 (čtyřikrát); jednou je napsáno obojí: АМІЕНІ^ АМІНІ^ 56a 12—13, přičemž první podoba (s -e-) je přeškrtnuta. — Slovo »Alleluia« se vyskytuje jen v západní podobě АЛЕЛУІА (tj. jen s -e-, nikoli s -i-): АЛЕЛУІА 57a 25 bis a zkomolené АЛѢЛУІА 57a 23³⁴. — Podle uvedeného případu

³³ Srov. F. V. Mareš, Česká redakce církevní slovanštiny v světle Besěd Řehoře Velikého (Dvojeslova), *Slavia* 32 (1963) 422—425 (zvl. např. 424, § II/9).

³⁴ Bud' není АЛѢ(ІА)ЛУІА plně vypsáno, anebo ѣ = е (АЛѢЛУІА = АЛЕЛУІА), podobně jako КЪЛТАРЮ 55b 29 = К ОЛТАРЮ (ъ = о); záměna tohoto druhu je v rusko-csl. památkách dobře známa, v MMM však běžná není (asi i charvátskohlaholská předloha chránila překladatele před tímto »omylem«, protože měla za silné jery střídnici a).

s opravou (днѣи^) na дннѣи^ 56a 12—13 se zdá, že v protografu bylo možná častěji (všude?) дннѣи — stejně jako je tomu u дннѣи —, a že východní дннѣи zaváděl teprve opisovač, nebyl však zcela důsledný(?). — Jinak je řecko-slovanská hlásková podoba přejatých slov obvyklá, např. гаврііла /*gabriela* »Gabrielis« 57a 28.

2.2.5 Grafika MMM vcelku odpovídá rusko-církevněslovanskému standardu XV. věku. Nápadné shody s charvátskohlaholskou předlohou lze však zjistit v oblasti zkratk.

a) Koncovka *-ago* v Gsg.n. a v GAsg.m. složené adjektivní deklinace se celkem zřídka plně vypisuje: сѣаго 55b 31, 57a 9, 58a 23—24†, градѣщаго 57a 13*, всадѣщаго 58a 1* (pětkrát); někdy se zkracuje způsobem v cyrilské praxi běžným, totiž -дѣи^: сѣтворнѣша дѣи^ 56a 1*, вѣчна дѣи^ 57a 7†, едина дѣи^ 57b 10—11, животворнѣща дѣи^ 57b 26—27*, неходоуча дѣи^ ib. 27* (pětkrát); jindy se však vyskytují zkratky u ruských pisařů spíše neobvyklé, koncovka se zkracuje -ѣи^: едина ѣи^ 57b 12†·13†, едина роданѣи^ ib. 14*, роженѣи^ ib. †, вѣчанѣи^ 58b 19†12†·22†(šestkrát). Tento poslední způsob připomíná charvátskou podobu koncovky (*-oga*) a organicky jí odpovídá. Je zajímavé, že takřka všude, kde Hrvojův misál píše *-ago* (u dokladů jsme to označili hvězdičkou *), je i v MMM -аго nebo -дѣи^; kde však Hrv píše *-oga* (u dokladů označeno křížkem †), je i v MMM -ѣи^; shodných míst je deset (5 + 5), nesouhlasí jen вѣчна дѣи^ 57a 7†, ale i tam je koncovka *-ago* doložena v Nk Ro a hlavně v Ill (v. § 3.2.1.2), dále едина роданѣи^ 57b 14*, kde je však zároveň i různost lexikální (*Edinočedago* Hrv Nk 1483, v. § 3.2.3.4/1) a pak ještě сѣаго 58a 23—24†, kde Hrv má *stoga*, Ill Nk Ro *stgo*.³⁵

b) Ještě průkazněji se jeví vzor hlaholské předlohy v těch zkratkách, které se přesně shodují přímo se zkratkami hlaholskými. Případy, které zde uvedeme, nejsou sice ani v ruské církevní slovanštině zcela neznámé, ale pro charvátskohlaholský pravopis jsou charakteristické; překvapuje důslednost, s jakou se v cyrilském textu MMM objevují: (našъ:) нѣиъ 58a 7, 58b 11, нѣиа 55b 31, нѣиго 57b 18, 58a 26, нѣини^ъ 57a 7, 58b 23; — (*Marija*:) мѣиа 57a 5, мѣии 57b 19, 58a 9.22, 58b 23, мѣию 50b 29.30, мѣиѣ 57a 19.26, 58a 6. Některé další zkratky jsou pro souvislost s charvátskohlaholskou předlohou méně průkazné, protože také na Rusi jsou obvyklejší;

³⁵ Tři případy nejsou označeny žádným znaménkem; ty nejsou v charvátskohlaholských misálech vypsány. — всемогущег(о) 57b 12.24 je v tomto směru nevýznamné.

nicméně jsou aspoň zajímavé tím, jak hojně a často se v MMM vyskytují: (*děva*:) дѣва 57a 29, дѣла ib. 24, дѣы 57a 5, 57b 19, 58a 9.22, 58b 23, дѣо 56b 6.11.12, 57a 19.21.26, дѣою 57a 29, дѣства 58a 24; — (*moliti*:) мѣи 57a 30, мѣинѣ 58a 8, мѣин' ib. 30. (Zkratky jako гѣъ 57b 6 = *glasъ*, мѣи 56b 27 = *materi*, вѣжна 57a 19 = *blažena* apod. jsou stejně běžné na Východě v cyrilici jako u charvátských hlaholitů, takže je nelze považovat za stopu vzoru charvátské předlohy.) — Tyto právě uvedené doklady jsou významné jakožto svědectví grafického, tj. optického vlivu charvátskohlaholské předlohy; viz o tom v následujícím odstavci (a srov. též §§ 2.1.3.1, 2.2.1.3, 2.3.1 a 5.1).

2.3 Řada shod různého druhu a v různých rovinách textu (jak jsme je představili v celém § 2) vede k bezpečnému závěru, že text MMM byl pořízen z charvátskohlaholsko-církevněslovanské předlohy. Vznik tohoto překladu — nebo spíše převodu — bychom si mohli představit buď jako dílo jednoho literáta, který znal aktivně ruskou církevní slovanštinu své doby, který aspoň pasivně znal hlaholici a který, až na nepatrné výjimky, dobře rozuměl charvátské redakci církevní slovanštiny, anebo ovšem jako práci literátů dvou: jeden znal hlaholici i její charvátskou jazykovou redakci a četl text kolegovi, znalému cyrilice a redakce ruské; tento druhý pak z diktátu psal rusko-církevněslovanské znění MMM. Zjištění, uvedená v odstavci o shodách pravopisných (§ 2.2.5),³⁶ vedou však s velkou pravděpodobností k závěru, že převod z redakce charvátskohlaholské na ruskou probíhal cestou optickou, bez diktátu, a že překlad MMM je tedy dílem jediného autora.

2.3.1 Pro přesnost poznamenejme, že v krajním případě by bylo lze vyložit optický vliv předlohy i při účasti dvou osob: charvátský hlaholita, který se naučil cyrilskému písmu (nikoli však ruské redakci církevní slovanštiny) by byl text věrně transliteroval z hlaholice do cyrilice, a rusko-csl. písař by byl na základě tohoto přepisu provedl jazykový převod. Tento předpoklad však nemá žádnou oporu v textu, je příliš komplikovaný a vyumělkovaný a nejspíše asi i zbytečný: byla by to čirá konjektura.

3. Textové srovnání s charvátskohlaholskými misály. Jestliže závislost textu MMM na charvátskohlahol-

³⁶ Nejprůkaznější je hlaholský typ zkratk (odstavec b); koncovka Gsg. m. adj. -wř^, by eventuálně mohla být z charvátského -oga přenesena i cestou akustickou, kdyby se tak v prostředí opisovače bylo vyslovovalo (ač to je, podle mého mínění, nepravděpodobné). Pro optický vliv předlohy svědčí i zkomolení slova пѣдѣковати 58a 23, v. § 2.2.1.3.

ské předloze je dokázána, je nutno provést tuto bližší komparaci výchozího textu a překladu. Přitom jde v podstatě o dvojí textologický přístup: 1. srovnání rozsahu textu a 2. stanovení poměru textu MMM k charvátskohlaholským textům mešním.

3.1 Rozsah textu MMM je v podstatě dán závěrečnou poznámkou: ТОЉАКО ТЬЕ СЛОВА ПИСАНЫ, ШТО КАПАДІА ГЛАСОМЪ ГОВОРИТЪ НА ЛИШ, ШТО В ТАНИЦИ ГОВОРИТЪ, ТОГО НЕТЪ³⁷. (Jak však tomuto vymezení máme rozumět přesněji, o tom v. v § 3.1.4).

3.1.1 Přehled textů MMM:

a) Z mešního řádu (Ordo missae) jsou v MMM obsaženy 1. vstupní modlitby od *»In nomine Patris...« až po modlitby †»Aufer a nobis« a †»Oramus te, Domine, per merita Sanctorum tuorum... ut indulgere digneris omnia peccata mea. Amen«, fol. 55b 30—56b 4; — 2. *Kýrie, fol. 56b 17—20; — 3. mariánské *Gloria, fol. 56b 21—31; — 4. *Credo, fol. 57b 12—58a 2; — 5. mariánská *preface a *Sanctus, fol. 58a 15—58b 3; — 6. *»Praeceptis salutaribus« a incipit *Pater noster i jeho †Amen, fol. 58b 8—11; — 7. *Agnus, fol. 58b 14—16; — 8. *Ite a *benedikce, fol. 58b 29—59a 1; — 9. *»Dominus vobiscum — *Et cum spiritu tuo« je uvedeno před vstupem k oltáři (56a 26—27), před orací-kolektou (57a 2), před evangeliem (57b 1—2), před ofertoriem (58a 3), před prefací (58a 15) a před postcommunio (58b 20); chybí před »Ite«. Tiše pronášená modlitba »Per ipsum, et cum ipso« je vynechána, ale uvádí se její hlasitě pronášená konkluze *»per omnia saecula saeculorum« (58b 6—7).

b) Proprium de S. Maria in sabbato III je v MMM obsaženo v úplnosti: 1. *introit s veršem, fol. 56b 5—16; — 2. *orace (kolekta), fol. 57a 2—10; — 3. *»epištola« (tj. Eccli 24, 14—16), fol. 57a 11—18; — 4. *graduale a *alleluia s *veršem a s alternativním *traktem pro postní dobu (post Septuagesimam), fol. 57a 19—30; — 5. *evangelium (L 11, 27—28), fol. 57b 2—9; — 6. *antifona k ofertoriu a †sekréta (super oblata), fol. 58a 5—14; — 7. *communio a *postcommunio,

³⁷ Pro snazší přehled a kontrolu tohoto omezení označujeme v následujícím výčtu texty podle míry předepsané hlasitosti takto: * = texty, jež se mají pronášet hlasitě (*clara voce*) nebo zpívat; — † = texty, které se mají říkat potichu; — (bez označení) = texty, jež stojí v tomto smyslu uprostřed: měl je slyšet přísluhující (event. v dialogu se měli vzájemně slyšet celebrant a přísluhující), ne však lid (recitovaly se »přiměřeným hlasem«, *voce convenienti*).

fol. 58b 18—19 a ib. 21—28. Proprium je celé určeno pro hlasitou recitaci nebo pro zpěv s výjimkou sekrety u niž se podotýká: ПОТОМА ВЪ ТАННЕ ЛЮБИТЪ (58a 7—8).

c) O rubrikách v. v § 3.2.4 (rozsah: § 3.2.4.1).

3.1.1.1 Ve srovnání s charvátskohlaholskými misály Hrv III Nk Ro jsou v MMM tyto texty navíc: Kyrie (§ 3.1.1/a-2), všechna »Dominus vobiscum« i s odpovědí »Et cum spiritu tuo«, plně vypsána (v témž paragrafu a-9), v úplnosti je vypsán celý introit s veršem a s »Gloria Patri« i s opakováním (b-1). Plně se také vypisují všechny modlitby (v misálech bývají části graduale a antifony k ofertoriu zastoupeny jen incipity nebo odkazy). Vždycky se také v úplnosti uvádí konkluze »Per Dominum . . . saeculorum. Amen.«³⁸ Texty jsou tedy v MMM v e s m ě s plně vypsány, zřejmě pro potřebu člověka v liturgii méně zběhlého, na rozdíl od misálů, kde se běžné modlitby a formule často jen naznačují, zastupují je odkazy nebo se vynechávají, poněvadž se počítá s pamětí a s jistou rutinou celebranta.

N. B. V MMM je zkrácen jen Otčenáš (вѣнъ нѣкъ ижъ — диниѣ 58b 11). Místo druhého »Agnus Dei« je poznámka вжъ = 2 × (»ij«) 58b 15.

3.1.2 Ve srovnání s charvátskými misály chybí v MMM:³⁹ (1.) Praeparatio ad missam, Hrv 135d 3—136a 11; — 2. Ps 42, 1—5 »Iudica«, Hrv 136a 14 (jen incipit); — 3. opakovaná antifona »Introibo ad altare Dei«, ta chybí i v Hrv III Nk Ro, je však v 1483 (pag. 237b 18—20); — [4.] benedikce kadidla »Ab illo benedicaris«, Hrv 136a 28n. (naznačeno rubrikou); — 5. modlitby před evangeliem »Munda cor meum« a »Dominus sit in corde tuo«, Hrv 136b 5—16; — 6. po evangeliu »Per evangelica dicta«, jen v misále Karamanově,

³⁸ V charvátskohlaholských rukopisných misálech je Kyrie uvedeno ve formuláři na I. neděli adventní (Hrv 1b 2—3); *G(ospod)ъ s vami · I z d(u)h(o)mъ tvo(imъ)* »Dñus vobiscum — Et cum spiritu tuo« je tamtéž před orací (Hrv 1b 11) a po této oraci je aspoň naznačeno *Ki živ(eši)* »Qui vivis . . .« (Hrv 1b 18), na konci orace na II. neděli adventní stojí *Ki živet' i c(ěsa)r(ъ)-stvetъ* »Qui vivit et regnat« (Hrv 2a 10). — »Kyrie-Christe-Kyrie« je také v přípravných modlitbách (Hrv 135d 9, srov. § 3.1.2/1), ale to je jiná, samostatná záležitost.

³⁹ Hvězdička (*) a křížek (†) zde mají tutéž platnost jako v předchozím paragrafu (v. pozn. 37). Číslice v oblé závorce — např. (1.) — znamená, že text nepatří k vlastní mši; jsou to soukromé modlitby kněze, popřípadě kněze a jáhna, recitované potichu a zpravidla ne již u oltáře. Číslice [4.] v hranaté závorce označuje texty, jež se recitují jen při slavné mši s kadidlem (ani *elevata voce*, ani *secreto*).

Čin missi 3b 3—2 zdola; — 7. modlitby k obětování »Suscipe, sancte Pater«, »Deus, qui humanae substantiae«, »Offerimus tibi«, »In spiritu humilitatis« a »Veni, sanctificator«, Hrv 136b 18—c 28; — [8.] modlitba a Ps 140, 2—4 k benedikci kadidla při obětování, Hrv 136c 29—d 19; — 9. Ps 25, 6—12 k »Lavabo«, Hrv 136d 20—21 (jen incipit); — 10. modlitby »Suscipe, sancta Trinitas« a (*)»Orate, fratres—Suscipiat«, Hrv 136d 23—137a 15; — †11. mešní kánon od začátku (»Te igitur«) až k »...omnis honor et gloria« (*incl.*), Hrv 139a 1—140b 18; — †12. embolismus po Otčenáši (»Libera nos, quaesumus«), Hrv 140c 8—28; — *13. »Pax Domini... — Et cum spiritu tuo«, Hrv 140d 4—5; — †14. »Haec commixtio«, Hrv 140d 7—11; — †15. všechny modlitby od »Domine Iesu Christe, qui dixisti« až po »Corpus tuum, Domine, quod sumpsi« (*incl.*), Hrv 140d 22—141b 27; — †16. »Placeat tibi«, Hrv 141c 6—15; — (17.) Gratiarum actio, Hrv 141c 17—d 9.

3.1.3 Přesmyk textů je v MMM jen jediný a nevýznamný, jde pravděpodobně o přehlédnutí, o nedopatření: »Adiutorium nostrum... qui fecit caelum et terram«, které patří před Confiteor, je uvedeno hned za vstupním »In nomine Patris« (55b 31—56a 2).

3.1.4 Z tohoto přehledu vyplývá jednoznačný závěr: 1. V MMM je obsaženo to, co se recituje *clara voce* nebo co se zpívá (v §§ 3.1.1 a 3.1.2 označeno hvězdičkou *). — 2. Vynecháno je to, co se říká *secreto* (zde označeno křížkem †). — 3. Co se pronáší *voce convenienti* (zde bez zvláštního označení),⁴⁰ někdy uvedeno je, někdy není. Tuto nedůslednost je možno vysvětlit trojím způsobem: a) arbitrérním výběrem překladatele; b) nelze vyloučit, že to odpovídá místním zvyklostem, co se recitovalo hlasitěji (»veřejně«) a co méně hlasitě;⁴¹ c) vypuštěny jsou ty části recitované *voce convenienti*, jež byly »přikryty« současně zaznívajícím liturgickým zpěvem scholy, totiž zpěvem introitu (§ 3.1.2/2 a 3), zpěvem graduale a alleluia nebo traktu (§ 3.1.2/5) a pak antifony k ofertoriu (§ 3.1.2/7,9,10); neodva-

⁴⁰ Myslím, že není třeba rozlišovat (a že by to byl jistý anachronismus) po způsobu tridentského misálu, že vstupní modlitby »In nomine Patris« až k »Oremus« (*incl.*) jsou *clara voce*, zatímco následující »Aufer a nobis« a »Oramus te, Domine« (§ 3.1.1/a-1) se recitují *secreto* (srov. Missale Romanum, Rubricae generales, cap. IX, § 511; v. též *ibid.*, § 513).

⁴¹ Tak na příklad modlitba kněze před evangeliem Očisti sr(ъdъ)ce moe »Munda cor meum« je v Hrv výslovně rubrikou předepsána jako tichá: V'tai r'ci m(o)l(i)t(a)vъ siju (Hrv 136b 3—4). Zato pro Molite se za me brat(ie) »Orate, fratres« předpisuje rubrika lah'ko govorit' (Hrv 137a 7).

žují se domnívat, že by se zde byl už vřazoval na zmíněných místech zpěv lidový (?). Tento poslední výklad, že totiž vynechané části překrýval liturgický zpěv, bych snad považoval za nejorganičtější (o liturgickém zpěvu jsou v rubrikách MMM dvě zmínky: *Колнж^а са длашн^а не поет^а* 57a 25—26, ... *са поет^а в^тросю* 57b 10). — 4. Řídké výjimky obojího druhu nejsou nijak problematické: kde se uvádí delší úsek recitovaný hlasitě, pojalo se do textu, jaksi setrvačností, i něco, co se říkalo potichu (§ 3.1.1/b-6, event. ibid. část a-1, srov. pozn. 40); naopak zase při vynechávání delší »tiché« pasáže se omylem vypustilo i »Pax Domini« (§ 3.1.2/13). Všechno tohle — i vynechání částí mše recitovaných potichu, i důsledné úplně vypisování také běžně známých nebo opakovaných modliteb a formulí — jasně nasvědčuje, že překlad nebyl pořízen ani pro kněze (tím méně jako text určený přímo pro celebrování), ani z liturgického zájmu odborníka (aby se bylo možno na Východě poučit, jak asi vypadá římská mše), nýbrž že měl sloužit jako praktická příručka pro laiky přítomné při latinské mši a nerozumějící tomuto liturgickému jazyku. Tomu ostatně dobře odpovídá i sám výběr III. formuláře mariánské mše (v. pozn. 5).

3.2 V poměru textu k charvátskohlaholským misálům se jeví MMM jako památka heterogenní. Jasně se tu rýsují čtyři vyhraněné, textově nestejně složky; jsou to: 1. Základní část textu, tj. ordo missae včetně mariánského Gloria, s mariánskou prefací, Sanctus—Benedictus, dále závěrečné části kánonu, tj. modlitba před Otčenášem (»Praeceptis salutaribus«), Pater noster, Agnus a pak Ite s benedikcí; nepatří sem však Confiteor; obě modlitby po něm následující nemáme možnost se starými charvátskými misály srovnávat (»Misereatur tui/vestri« a »Indulgentiam, absolutionem«); dále sem nepatří krédo. Patří sem však celý formulář mariánské votivní mše (Missa de S. Maria in sabbato III, v. § 1.2). Krátce řečeno, zahrnujeme do této první skupiny vše, co není výslovně uvedeno v dalších bodech. — 2. Confiteor s příslušnými modlitbami »Misereatur tui/vestri« a »Indulgentiam, absolutionem«; fol. 53a 3—56a 21. — 3. Krédo mešní, tj. nicejsko-cařihradské (»velké«); fol. 57b 12—58a 2. — 4. Rubriky, tj. údaje o liturgických akcích, popis, co se právě u oltáře děje, a předpisy, jakou hlasovou silou se mají modlitby recitovat (rubriky tedy nejsou součástí vlastního liturgického textu).

3.2.1 Základní část textu MMM ukazuje jednoznačně na předlohu, jež byla asi uprostřed mezi Illirico₄ a misálem Hrvo-

joyým. Prozkoumal jsem 77 variantů (z toho je 74 uvedeno v záhřebské edici Hrv), které by mohly být pro filiaci textu považovány za relevantní; celkový obraz se jeví takto: Ve 45 případech je shoda s čtením Hrv. Ve zbývajících 32 případech, které se od čtení Hrv liší, je ve 25 shoda s Ill, ve 2 případech s Nk, dalších 5 případů jsou čtení vlastní jen MMM. Vyjdeme-li při tomto srovnání od Ill, vypadá situace prakticky stejně: 45 variantů se shoduje s Ill, ze zbývajících 31⁴² se 25 variantů shoduje s Hrv, 2 s Nk a 4 varianty nejsou doloženy v žádném z těchto charvátskohlaholských misálů.⁴³ Společných shod s Hrv a Ill zároveň je 20.

3.2.1.1 Oba varianty, které má MMM společné jen s Nk, jsou nevýznamné: $\chi\upsilon\lambda\omicron\upsilon\gamma$ $\nu\lambda\epsilon\sigma\kappa\iota\delta\epsilon\mu\lambda\acute{\iota}$ /*Hv(a)li vsilamo* Hrv, var. *vsilaim'* Ill Ro, *vsilaem'* Nk »gratias agamus« 58a 17 (Hrv 138b 6) — charvátské koncovky flexe se všude rusizují, a tak i Hrvojovo *vsilamo* by nutně skončilo v dané rusko-csl. podobě; druhý případ je v Gloria, totiž $\tau\omicron\kappa\omicron$ ($\tau\upsilon\beta\iota$ $\epsilon\delta\iota\mu\eta$ $\sigma\tau\epsilon\beta\iota$)/*Ere*... Hrv, var. *Ēko* Nk »quoniam« 56b 28 (Hrv 240b 11) text Gloria se v Ill a v Ro nevypisuje, takže svědectví Nk je vlastně nepřímé, pisaři Ill a Ro mohli na onom místě užívat téže spojky. — Ani všech 5 čtení MMM, jež se neshodují s žádným ze starých misálů, nepůsobí obtíže: 1. ($\chi\upsilon\lambda\omicron\mu\mu$) $\nu\lambda\epsilon\sigma\delta\alpha\upsilon\alpha\tau\iota$ /*hvali vsilati* Hrv Ill Nk Ro »gratias agere« 58a 20, *hvali vzdavati* Karamanův i Vajsův misál — jde patrně o starou variantu, jen náhodně nedoloženou v Hrv Ill Nk Ro a 1483 (kde je vesměs grécizující překlad za $\epsilon\upsilon\chi\alpha\rho\iota\sigma\tau\iota\alpha\varsigma$ $\delta\upsilon\alpha\pi\epsilon\mu\mu\epsilon\upsilon$), srov. $\chi\upsilon\lambda\omicron\mu\mu$ ν (or)or $\nu\lambda\epsilon\sigma\delta\alpha\upsilon\epsilon$ Vita Constantini, c. 17, $\chi\upsilon\lambda\omicron\mu\mu$ $\tau\epsilon\beta\iota$ $\nu\lambda\epsilon\sigma\delta\alpha\upsilon\mu$ L 18, 11 Zogr Mar As Sav

⁴² 45 + 31 = 76; jedno místo totiž v Ill chybí, v. § 3.2.1.1/4.

⁴³ Za shodu s Hrv pokládám na příklad případy, kdy v Hrv je *ki*, v Ill *ize* a MMM má $\kappa\omicron\tau\omicron\rho\rho\alpha\mu\iota$, *ize* by totiž bývalo zůstalo nezměněno ($\mu\iota\kappa\epsilon$, v. § 2.2.1.5); podobně postupují i v jiných, analogických případech. — Pro kontrolu uved'me přehled variantů, jež jsme brali v úvahu (citují je podle míst ve vydání Hrvojova misálu, to jest podle tam připojeného kritického aparátu, ale v pořadí MMM). Vstupní modlitby: 136a 21.24.25.26B.27ABC; — introit: 212c 26.27.28A.B+C.29; — Gloria: 240b 1—2.11; — orace: 212c 30.30—31, 212d 2—3; — lekce (*epištola*): 212d 7—8.9.11—12.14A.16—17; — graduale, alleluia, tractus 212d 18B.19.21—22.23A.26(dvojitý variant).27AC.29—30.30B.31AB; — evangelium: 213a 1AB.2.3.4.5B. 7; — ofertorium: 213a 9—10; — sekreta: parakritický aparát 213a (1), 213a 12AB.13—14.14.15; — preface: 138b 6, 137d 29.30. 31B, 138a 3.5, 138b 17.18.20.23.25 a další tři místa, v. § 3.2.1.1/1—3; — Benedictus: 138b 29; — Pater noster s úvodní modlitbou: 140b 28.29; — Agnus: 140d 12.12—13; — communio: 213a 16—17.17.17—18 (v. § 3.2.1.1/4); — post-communio: 213a 19.20AB.20—21.21.22AB. Vysvětlení: Kde se v kritickém aparátu záhřebského vydání Hrv vyskytuje pod jedním číslováním (pod jedním číselným údajem řádku) variantů více (jsou tam v takových případech odděleny svislou čárkou), píšeme zde »A,B,C«. Kde my jednu variantní položku záhřebského vydání vyhodnocujeme jako varianty dva, tam dodáváme v závorce: (dvojitý variant).

Ostr apod. v nejstarších památkách (v. *Slovník jazyka stsl.* sub *вѣздавати* a *вѣздавати*); ostatně se začátek preface v misálech zpravidla neuvádí, i v Hrv je až u poslední *praeformatio communis* (Hrv 138b 8—14), znal se z paměti a snadno se mohl pak zapsat podle lokálního úzu. — 2. *всѣмъ мирѣ/semu miru* Hrv Ill Nk Ro 1483 »mundo« 58a 25 — *vsemu miru* je čtení původní a správné, »mundus« = *всѣмъ мирѣ* (Karaman i Vajs mají už pozdější *miru* bez jakéhokoli atributu); jde tedy o chybu nějakého prastarého hyparchetypu, společného misálům záhřebského vydání, kterou však nesdílí (anebo opravuje) MMM. — 3. *с нимиѣ /Š' nimi* (tj. bez *že*) Hrv Ill Nk Ro »cum quibus« 58a 29 — variant starý a odpovídající stsl. syntaxi (relativní zájmena mívají *-že*); tak čte nejen misál Karamanův a Vajsův (*S nimiže*), ale také již *editio princeps* má: *S nimiže* 1483 (pag. 241b 29). — 4. *бл҃жно чрѣво/Bl(a)ž(e)na črěva* add *d(ě)vi m(a)rie* Hrv Nk (Hrv 213a 16—17) »Beata viscera Mariae Virginis« 58b 18. V Ill a Ro je *communio* (tj. tato modlitba) naznačeno jen incipitem, prvními dvěma slovy (»Beata viscera«), poněvadž je vypsáno už v prvním sobotním mariánském formuláři (Hrv 212c 16—17). Měl tedy nepochybně překladatel i v tomto případě před očima předlohu podobnou Ill, a protože i zkrácené texty zásadně vypisoval v celosti (v. § 3.1.1.1), citoval zde z paměti, přičemž mu ona dvě slova vypadla. — 5. *еки (ис тебѣ всѣа[ст^]) /k(a)ko (is tebe vsiě)* Hrv, var. *eko* Nk »quia...« 58a 6, misály Ill a Ro tuto modlitbu zase uvádějí jen incipitem (je to totéž ofertorium jako v I. sobotní mši). Jestliže se tedy předloha MMM na tomto místě podobala Ill a Ro, pak zde překladatel musel citovat z paměti; shodovala-li se tu s Hrv, odstranil překladatel spojku *kako*, protože v tomto významu (za kauzální »quia«) nebyla v ruské církevní slovanštině známa, a zavedl *eže*.

3.2.1.2 Filační hodnota Nk je tedy minimální, zanedbatelná; specifické shody s Ro nejsou vůbec žádné. Zato lze s jistotou říci, že MMM navazuje zcela jednoznačně na předlohu, která textově stála asi uprostřed mezi Illirico 4 a misálem Hrvojevým; prakticky všechna čtení jsou doložena aspoň v jednom z obou těchto textů (20 v Hrv a Ill zároveň, po 25 buď v Hrv nebo v Ill, o zbývajících sedmi variantech v. § 3.2.1.1).

3.2.2 *Confiteor* s následující modlitbou »*Misereatur tui vestri*« a s absolucí »*Indulgentiam, absolutionem et remissionem*« (56a 3—21) nemůžeme srovnávat s žádným z rukopisů záhřebské edice (Hrv Ill Nk Ro), poněvadž všude tam je všeobecná zpověď jen naznačena a předpokládá se, že text se znal z paměti (*Tu r'ci isp(o)v(ě)dь i svršiv'se isp(o)v(ě)dь p(o)pъ · B(e)r(a)š(ь) · B(ož)e ti obračъ živiš(i)* Hrv 136a 16—18); stejně je tomu v misále z r. 1483.⁴⁴

⁴⁴ Srov. M. (A.) Pantelić, Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368., Zagreb 1967 (sep. z »Radovi Staroslavenskog instituta«, knj. 6) 10.

Misál Karamanův má už obvyklé Confiteor, Misereatur a Indulgentiam tridentského typu. Obě odpovědi na vyznání hříchů, tj. Misereatur i Indulgentiam, se ostatně v MMM od tridentského znění liší spíše jen v nevýznamných podrobnostech, jež lze bez obtíží vysvětlit tím, že se v starých misálech a breviářiích nevypisovaly. Samo Confiteor je však značně svérázné; odpovídající paralelní znění jsem nenašel nikde: ani ve formulích latinských,⁴⁵ ani v staropolských a staročeských všeobecných zpovědích.⁴⁶ Není sice vyloučeno, že by se nějaké paralely přece jen našly v podrobnější odborné literatuře a hlavně v rukopisech; myslím však, že by výsledky takového pátrání nebyly uměrné přípravné práci, kterou by bylo nutno provést. Confiteor i obě následující modlitby se recitovaly z paměti, dlouho nebyly pevně fixovány a definitivně ustáleny; měnily se od místa k místu, ba i od osoby k osobě.⁴⁷ Nezbyvá tedy, než s touto skutečností počítat a modlitby Confiteor, Misereatur i Indulgentiam z textologického srovnání vypustit.

3.2.3 Krédo můžeme srovnávat jen s Hrv a s Nk; Ill a Ro symbolum nemají, předpokládalo se, že je kněz zná nazpaměť. Proto přibíráme k textologické komparaci aspoň ještě 1483, kterýžto text přece jen není tak zcela totožný s Nk, jak se domníval např. ještě J. V a j s;⁴⁸ srovnání s tímto misálem je ostatně v tradici Sobolevského (v. § 0). Prohlédl jsem celkem 63 textověkriticky relevantních míst v krédu; jejich zhodnocení nám skýtá tento obraz:

3.2.3.1 Text mešního kréda v MMM se nejspíše podobá textu 1483 a tím ovšem i jemu blízkému Nk: ve 27 případech se čtení

⁴⁵ Jungmann, o. c. (v. pozn. 18), I/386—398.

⁴⁶ W. Taszycki, Najdawniejsze zabytki języka polskiego, Wrocław 1951, 144—146; — S. Vrtel-Wierczyński, Wybór tekstów staropolskich, Warszawa 1950, 51; — A. Škarka, Nejstarší česká duchovní lyrika, Praha 1949, 64—66, 92—93.

⁴⁷ »Außerdem brauchte man die Formeln im Grunde überhaupt nicht niederzuschreiben; denn nicht nur jeder Kleriker, sondern jeder wohlunterrichtete Christ mußte sie in einer angemessenen Fassung auswendig wissen, kaum weniger als das Vaterunser«, Jungmann, o. c. (v. pozn. 18) I/393—394; — »Mezi dochovanými zpovědními formulemi je veliká rozmanitost a pestrost, není jednoty: ani jediná se s druhou zcela neshoduje, ... Sama církev tu ponechávala poměrně značnou volnost i ve své mešní liturgii pro Confiteor v stupňových modlitbách, takže se teprve kolem r. 1314 ustaluje zhruba dnešní mešní Confiteor, které pevně uzákoňuje vlastně až úřední misál papeže Pia V. (1566—72)«, Škarka o. c. (v. pozn. 46), 16.

⁴⁸ Viz o tom v studii M. Pantelićové (pozn. 44); — J. V a j s, Najstariji hrvatskoglogojski misal, Zagreb 1948, 44.

MMM přimykají ke čtení 1483, z toho ve 25 případech je čtení shodné (nebo v podstatě shodné) zároveň také v Nk, ve dvou případech se shodují jen MMM a 1483. Skutečnost, že není ani jediného průkazného variantu, který by byl společný jen MMM a Nk (to jest, bez e shody s 1483),⁴⁹ dovoluje nám při dalších filiačních úvahách k misálu Nk už dále nepřihlížet.

N. B. Dva z variantů v krédu (následují bezprostředně po sobě) ukazují přímo na vývoj textu a dovolují také rekonstrukci původního znění, které, pokud vím, nemáme nikde zachováno. Jde o MMM 57b 28–29, Hrv 240d 2–4; lat. znění: »qui... simul adoratur et conglorificatur«, řec. znění: τὸ ... συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον. Původní, dnes nezachovaný stsl. překlad měl na tomto místě nejspíše: иже ... съпокланѣетъ сѧ (то ... συμπροσκυνούμενον, сѧ- = сун-) и сѧславословитъ сѧ (τὸ ... συνδοξαζόμενον »qui ... conglorificatur«). Později, hlavně asi po zániku slabých jerů, se oběma slovesům už nerozumělo a příklonem k latinskému vzoru se vytvořilo: a) *равно покланает се* (= »simul adoratur«), jež máme zachováno v 1483 nebo *куп'но покланает се* Hrv; kontaminací znění původního a znění, jež známe z 1483, vzniklo jednak čtení *равно въспокланает се* Nk, jednak koruptela *равноста покланаетъ* ^ MMM⁵⁰. — b) Z druhého neobvyklého slovesa vzniklo po zániku jerů po **sslavoslovit se*, jež máme celkem věrně zachováno v Nk (*slvoslvit' se*, zmizel jen préfix, ss- > s-), srov. od původu nepréfigované *sl(a)vosl(o)vim' te* »glorificamus te« Hrv 240a 31–240b 1 (v Gloria); nenáležitou interpretací zkratky a mylným členěním *scriptio continua* vzniklo dále čtení *slvoju slvt se = sl(a)voju sl(a)v(i)t(b) se* 1483, event. dále s přesmykem *славитъ сѧ славю* MMM; čtení *равно sl(a)vit' se* (Hrv)⁵¹ povstalo vědomou revizí podle latinského »con+glorificatur«. Východní krédo má иже ... спокланѣема и сславима — tedy přesně v souhlase s textem řeckým. Karamanův misál má *spoklanêema i sslavima*, což je zřejmě výsledkem ruského vlivu při úpravách charvhlah. textů v XVII. a XVIII. století⁵². Vajsův misál má kompromisní čtení *kupno poklanjajema i saslavima*.

3.2.3.2 Překvapuje, jak málo je v krédu shod MMM a Hrv; najde se jich celkem sedm, ale jen tři z toho jsou bezpečné: 1. *к' крижю/Ka križu* Hrv, var. *križu* (bez předložky) Nk 1483 »*cruci(fixus)*« 57b 20. — 2. *за наѣ^ за n(a)sъ* Hrv, var. *za ni* Nk 1483 »*pro nobis*« *ibid.* — 3. *сѧ/s(ve)ta* (Gsg.m.), var. *s(ve)togo* Nk 1483 »*sanc-*

⁴⁹ O jedině a asi jen zdánlivé výjimce v. v § 3.2.3.4/5.

⁵⁰ Sobolevskij si nevěděl rady; píše: »Надо читать равно или въ равноста?« — o. c. (v. pozn. 1), 201, pozn. 1.

⁵¹ V záhřebském vydání je zkratka nesprávně rozvedena, totiž *равно-sl(o)vit' se* 240d 3–4, místo *равно sl(a)vit' se* (a rozděleně) = »con+glorificatur«; jiná podobná chyba je v Gloria: *bl(agoslo)vleniê* 240a 29, místo správného *bl(ago)v(o)leniê* »bonae voluntatis« (*εὐδοκλας*).

⁵² Srov. J. Hamm, Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima, Slovo 21 (1971) 213–222.

tum« ibid. 26. — Ostatní čtyři shody nemají příliš průkaznou hodnotu: 4. *всегоуспешо/в(ь)с(е)м(о)гуцего* Hrv, var. *vsemoguća* Nk, ale také 1483 má *vsemogućago* (i když ne *-ego*), »omnipotentem« 57b 12. — 5. *мртвѣмъ /mr'tvihъ* Hrv (tedy gen., nikoli dat.), var. *mr'tvi* Nk 1483 »mortuorum« 58a 1.⁵³ — 6. *живота/života* Hrv, var. *žizni* Nk 1483 »vitam« 58a 1; ale také malé krédo, charvátskohlaholské i staropolské, mají na tomto místě *život* Cod-Par Brev-1359⁵⁴ (srov. dále § 3.2.3.3). — 7. *и (в'зынде на нбо)/i* Hrv, om Nk 1483 »et« 57b 23; ale také východní krédo má *û* (srov. dále § 3.2.3.4).

Tato nepoměrně malá shoda s Hrv ukazuje, že krédo je filiačně-textologicky zásadně odlišné od základní části MMM (srov. §§ 3.2.1 a 3.2.1.2).⁵⁵

Ze zbývajících 29 variantů,⁵⁶ které odlišují text MMM i od Nk i od 1483, jsou zvláště důležité dvě skupiny (celkem 17 variantů), které dávají vzhled do geneze textu kréda MMM:

3.2.3.3 Šest variantů pochází z »malého« kréda, tj. ze symbolu apoštolského. Znalost tohoto vyznání víry patřila odedávna k nejzákladnějším modlitbám: od každého jednotlivého křesťana západního (římského) ritu se striktně vyžadovalo, aby malé krédo uměl nazpaměť. Starý byl také obyčej recitovat apo-

⁵³ V Nk a 1483 je vlastně chyba: *čaju* 1.sg.praes. »expecto« se pochopilo jako 3.pl.praes., takže *čaju vskřešení mrtvi* znamená vlastně 'expectant mortui resurrectionem' (místo náležitého »expecto resurrectionem mortuorum«).

⁵⁴ Chhl.: Cod-Par = sborník Pařížský (code slave 73) z r. 1375 (za fotokopii vzdávám díky Staroslovenskému institutu v Záhřebě), malé krédo je na fol. 137b 14—138a 7 (velké krédo je tam rovněž, a to na fol. 138a 8—138b 13); — Brev-1359 = breviář z r. 1359; je to breviář Lobkovický, chovaný v Lobkovické knihovně v Praze, sign. MS 562, z něhož žaltář vydal J. Vajs, *Psalterium palaeoslovenicum croatico-glagoliticum*, Pragae 1916; malé krédo cituji podle toho, jak je otiskuje V. Hanka, *Dobrowský's Glagolitica*², Prag 1832, 80. — Stpol.: Vrtel-Wierczyński, o. c. (v. pozn. 46) 50—51 (kolumna a: *ziwoth*, b: *ziwoť*, c: *prsiebit*).

⁵⁵ S Ill můžeme srovnávat sice jen nepřímou, ale i z této úvahy lze usuzovat na to, že krédo bylo spíše odlišné: Varianty vypočítané v pozn. 43 ukazují totiž, že v základním textu se Ill shoduje s Nk jen asi na 53,6 %; nemůžeme se tedy domnívat, že by nezapsaný text kréda v Ill byl snad dost adekvátně reprezentován a zastoupen textem Nk a 1483.

⁵⁶ Přesně vlastně z 28; jeden je totiž — asi nahodile — také v misále Nk, v. § 3.2.3.4/5.

štolský symbol spolu s Pater noster a s Ave Maria před hórami breviárního officia. Zato na Východě bylo toto kratší vyznání víry ve středověku prakticky úplně neznámé.

Jde o tyto varianty: 1. и сниде въ адѣ /*Snide v ad* Brev-1359⁵⁷ »descendit ad inferos« 57b 22. Ve »velkém«, tj. v nicejsko-cařihradském (mešním) symbolu tato věta není ani v řeckém, ani v latinském znění, ani v charvátskohlaholských misálech Hrv, Nk a 1483. Lexikální charakter, slovo сниде a zvláště адѣ, ukazuje přesvědčivě, že věta byla interpolována z malého kréda charvátskohlaholského; staropolské malé krédo má *stąpił do piekła, szedł do piekła*, staročeské pak *ssťupil do pekla (do pekel)*.⁵⁸ — 2. a 3. в' третiй дiнь в'стала ѡтл мртв'ых^ /*tret'i d(a)nъ v'skr'se ot mrtvih'* Cod-Par Brev-1359, stpol.: *trzeczego dna vsthal β marthwich* (rkp Bibl. Jagiell. № 1299), *trzeti dan* (sic!) *zmrtwich wstal* (tisk z r. 1475), stč.: *třetí den vstal z mrtvých* (rkp NUK XVII F 30) »*tertia die resurrexit a mortuis*« 57b 22—23. в'стала (3. sg. m. perf.) ukazuje k znění staropolskému jako ke vzoru, ale předložka ѡтл (nikoli из) se zase váže na znění charvátskohlaholské. Ve velkém krédu místo zní: *i uskrse tret'i d(b)nъ po pisaniemъ* Hrv Nk 1483 »*Et resurrexit tertia die secundum Scripturas*«. ⁵⁹ — 4. a 5. сѣдѣтъ ѡ деснуѣ /*(sědit o desnuju) b(og)a o(tb)ca v(b)s(e)mo-gučago* Cod-Par Brev-1359 »(sedet ad dexteram) Dei Patris omnipotentis« 57b 24. Velké krédo má: (Sede Hrv, var. *sěditъ* Nk 1483, *o desnuju) o(tb)ca* »(sedet ad dexteram) Patris«. — 6. прiдетъ /*pridući est'* Cod-Par, *hočet priti* Brev-1359, stpol. *przidze* (tisk 1475 má *przijdeze*), stč. *přide, přijíti má, přišti jest, přijící jest*, »*venturus est*« 57b 24. Nicejsko-cařihradský symbol má sice také »*venturus est*«, ale charvátskohlaholské texty tu mají *hočetъ priti* Nk 1483, event. *priti hočet* Cod-Par fol. 138b 3; jde zde tedy zřejmě o variant podle malého kréda staropolského (srov. též 3.2.3.2/6).

N. B. Stopu apoštolského kréda nalézáme také ještě na jednom dalším místě, ale tam je — zcela výjimečně — stejné čtení doloženo i v charvátsko-

⁵⁷ Viz pozn. 54; odlišně čte Cod-Par: *S'nide k' preispodnim'*, fol. 137b 20.

⁵⁸ Staropolské doklady: *Taszycki*, o. c., 143—144; — *Vrtel-Wierczyński*, o. c., 50—51; — staročeské: *Škarka*, o. c., 60, 88 (vše v. pozn. 46). — Pokud jde o doklady z malého kréda charvátskohlaholského, v. pozn. 54.

⁵⁹ Variant je dvojitý: jde jednak o pořadí slov »*tertia die resurrexit*« — »*resurrexit tertia die*«, jednak o slova »*a mortuis*« proti »*secundum Scripturas*«.

hlaholských misálech: $\omega\tau\wedge\tau\wedge\sigma\wedge\delta\omega\gamma$ пакн придеть (v. výše sub 6)/i *paki hočet priti* Hrv Cod-Par, ale i *ottudu paki h. p.* Nk 1483 (Hrv fol. 240c 25—26, Cod-Par 138b 3). Malé krédo má: »inde venturus est« = chhl. *ottudu pridući est'* Cod-Par; velké krédo má: »et iterum venturus est« = chhl. *i paki hočet priti* Hrv; kontaminace obojího znění je ve velkém krédu Nk a 1483 (*ottudu paki*) a v malém krédu Brev-1359 (*ottuda paki*). (Nebyla podobná kontaminace někdy i variantem velkého kréda latinského?)

Toto zjištění vede k závěrům: a) Překladatel MMM psal krédo z paměti, tj. nebylo vypsáno v charvátskohlaholském misále, který mu sloužil jako předloha. — b) Neovládal je dokonale, tedy asi nebyl kněz, neboť u kněze by se dobrá znalost mešního kréda dala s největší pravděpodobností předpokládat. — c) Proto se zmýlil a zavedl do textu věty a formulace z kréda malého (apoštolského). — d) V těchto interpolacích z malého kréda jsou zjevné polonismy (v. body 2—3, 6), což nasvědčuje, že překladatel znal apoštolské vyznání víry polsky. Připomeňme znovu, že znalost malého kréda byla jednou ze základních povinností západního křesťana, zatímco na Východě bylo toto kratší krédo neznámé. Byl to tedy člověk vzdělaný nábožensky v Polsku, v prostředí římské církve. — e) Znal však také, ač nikoli bezvadně, i charvátskohlaholské znění malého kréda (v. bod 1); tomu se mohl nejspíše naučit v charvátskohlaholském klášteře v Krakově (Klepař).

3.2.3.4 Celkem deset nebo jedenáct míst v krédu MMM vzniklo přizpůsobením k textu kréda východního znění (tj. podle byzantsko-slovanského ritu): 1. $\epsilon\delta\iota\nu\omicron\rho\delta\wedge\wedge\eta\omega\iota\wedge\wedge$ /*Edinočedago* Hrv Nk 1483 Cod-Par »unigenitum« 57b 14; východní krédo má $\epsilon\delta\iota\nu\omicron\rho\delta\wedge\wedge\eta\omega\iota\wedge\wedge$ *μονογενῆ*. — 2. Anakolut $\epsilon\beta\eta$ истинна⁶⁰/B(og)a *istin'noga* (gen.-acc.sg.) Hrv Cod-Par, b(og)ъ *istin'ni* (nom.-acc.sg.) Nk 1483 »Deum verum« 57b 16; vých. krédo: $\epsilon\beta\eta$ истин'на *Θεὸν ἀληθινόν*. — 3. $\sigma\omicron\upsilon\beta\omicron\rho\wedge\wedge\eta\sigma\iota\omega$ /*katholickasku* Hrv Nk 1483 Cod-Par »catholicam« 57b 29—30; vých. krédo $\sigma\omicron\upsilon\beta\omicron\rho\wedge\wedge\eta\sigma\iota\omega$ *καθολικήν*. — 4. $\alpha\pi\omicron\sigma\tau\omicron\lambda\iota\kappa\iota\omega$ /*ap(osto)l(ic)sku* Hrv Nk 1483 Cod-Par »apostolicam« ibid. 30; vých. krédo: $\alpha\pi\omicron\sigma\tau\omicron\lambda\iota\kappa\iota\omega$ *ἀποστολικήν*. — 5. ($\omega\beta$ $\epsilon\alpha$) истинна/(ot b(og)a) *istin'noga* Hrv Cod-Par, *istinnago* 1483, ale *istin'na* Nk »(de Deo) vero« 57b 16; vých. krédo: ($\omega\tau\wedge$ $\epsilon\beta\eta$) истин'на (*ἐκ Θεοῦ*) *ἀληθινοῦ*. Poněvadž je to zcela ojedinělý případ shody s Nk (bez 1483, srov. § 3.2.3.1), považují zde vliv východního

⁶⁰ Písař asi chybně chápal tato slova jako dva nominativy, tj. jako 'Deus veritas'.

kréda za velmi pravděpodobný, zvláště také v souvislosti s anakolutem, uvedeným výše v bodě 2, který je v téže větě. — 6. *при понтийскомъ (пилаѣтѣ)/pod' pun'taskimъ (pilatomъ)* Hrv Cod-Par, *при рутан'сцѣетъ (pilatě)* Nk 1483 »sub Pontio (Pilato)« 57b 20—21; vých. krédo: *при Понтийскѣмъ (Пилаѣтѣ) ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου*. Charvátskohlaholské texty mají jméno hláskoslovně, event. i slovtvorně pozměněné, v MMM je tedy znění restituováno podle východního symbolu.⁶¹ — 7. *в' третiи днѣ/ tretii d(v)nъ* (sine praep.) Hrv Nk 1483 Cod-Par (také malé krédo chhl., stpol. i stč. mají bez předložky) »tertia die« 57b 22; vých. krédo: *во третiи дѣнь в' третiи ѣмѣрѣ* (je to ovšem drobnost, již nelze přeceňovat). — 8. *единъ (... срѣкавъ)* Hrv Nk 1483 Cod-Par »et unam (... Ecclesiam)« 57b 29; vých. krédo má asyndeticky *во единъ ... εἰς μίαν* (v MMM chybí ovšem i předložka *въ*, což není známo odjinud, nelze vyloučit, že vynechání spojky i předložky vzniklo samostatně). — 9. Asyndeton *цѣкаюць* (o gramatické a hláskové podobě v. § 4.2.4.2)/ *и ѣкамѣ* Hrv, *и ѣкам'* Cod-Par, *и ѣажу* Nk 1483 »Et exspecto« 58a 1; vých. krédo: *чаю* (beze spojky), řec. bez *καί*. — 10. *въскрѣсѣнiа / vskrěšeniě* Hrv Nk 1483 Cod-Par »resurrectionem« 58a 1; vých. krédo: *воскресѣнiа ἀνάστασις* (jazyková záležitost, mohla vzniknout i nezávisle na východním textu, prostým převodem na ruskou redakci církevní slovanštiny). — 11. S n a d sem můžeme ještě přiřadit *животворѣщаѣ / život' tvorečago* Hrv Nk 1483 »vivificantem« 57b 26—27; vých. krédo: *животворѣщаго τὸ ζωοποιόν*. Čtení MMM je však asi staré a původní i na charvátské půdě, *životvorečago* je doloženo v Cod-Par (fol. 138b 6). — Srov. též § 3.2.3.5/2 a 8 a příslušné poznámky.

Tento vliv východního znění nicejsko-cařihradského kréda nelze překladateli připsat s jistotou, všechny tyto zvláštnosti mohly být do textu vneseny až v opise. Jedno však je nápadné: Jen čtyři z jedenácti odchylek (body 1, 2, 5 a čistě vnější zvláštnost v b. 6) jsou v první polovině kréda; pak teprve přicházejí interpolace a úpravy podle kréda malého a odtud se začíná i řada ostatních sedmi shod s krédem východním. To by mohlo souhlasit s logickým předpokladem, že překladatel znal původně (a dobře) krédo východní, oběma západním se naučil dodatečně a nedokonale;⁶² proto první polovinu

⁶¹ Nelze zcela vyloučit vliv polský (*pontyskim* Bibl. Jag. № 1681, ale *Ponβkim* Bibl. Jag. № 1299, v. pozn. 54), ale nepovažuji to ani za potřebné, ani za pravděpodobné.

⁶² O jeho znalosti malého kréda v. v § 3.2.3.3.

kréda ještě celkem zvládl, pak se už začínal mýlit a vplétal úpravy podle textu, který z dřívějšíka uměl řádně. Byl to tedy asi člověk p ů v o d n ě vychovaný v obřadu východním? (Znalost velkého kréda by na Východě sama o sobě nemusela znamenat, že by byl býval knězem, musel je znát i diakon, ba i prostý věřící.)

3.2.3.4.1 Vliv východního kréda v MMM byl zajisté spontánní. Máme dosti přesvědčivých náznaků, že překladatel i opisovač se snažili západní zvláštnosti zachovat; několik příkladů: *всегогшчего/ vse-moguč-* »omnipotentem« 57b 12, ač vých. krédo má *всѣдержителя παντοκράτορα*. — *ѣъ ѡт ѣа/ B(og)a ot b(og)a* Hrv Cod-Par, *B(og)ъ ot b(og)a* Nk 1483 »Deum de Deo« ibid. 15, ač vých. krédo tuto větu nemá. — *моученъ и погребенъ въ ѣ / m(u)č(e)nъ i pogreben bis(i)* »passus et sepultus est« ibid. 21—22, ač vých. krédo má *и страдавши и погребѣнна και παθόντα και ταφέντα* (podobně i v dalších případech, kde vých. krédo má podle řečtiny vazby participiální). — Dokonce *исходивши ѡт ѡца и сина/ ki ot o(tъ)ca i s(i)na ishoditъ* Hrv Cod-Par, *ishodečago ot o(tъ)ca i s(i)na* Nk 1483 »qui ex Patre Filioque procedit« (neodstranil ani opisovač!); východní krédo »Filioque« samozřejmě nemá.

3.2.3.5 Zbývá ještě dvanáct variantů, které se neshodují s žádným nám známým textem kréda a jsou tedy vlastní jen MMM. Jsou to tyto případy: (Vynechání nebo zase vsunutí spojky *и*, eventuálně též vynechání opakované předložky:) 1. *единиѣ / i v' edinago* »et in unum« 57b 13; — 2. *и изъ мѣи дѣви / iz' m(a)rie d(ě)vi* »ex Maria Virgine« ibid. 19;⁶³ — 3. *и егоже царствѣю / Koga kraljev'stviju* Hrv Cod-Par (-stvu), *egože c(ěsa)r(ъ)stviju* Nk 1483 »cuius regni« ibid. 25; — 4. *и дѣа / i v d(u)ha* »Et in Spiritum« ibid. 26; — 5. *и иже / Ki* Hrv Cod-Par, *iže* Nk 1483 »qui« ibid. 27 (před následujícím *i-* se v textech často vsunuje spojka *i* sekundárně); — 6. *сѡборънсю апѣльсксю / katoličasku i ap(osto)l(ъ)sku* »catholicam et apostolicam« ibid. 30. — (Prostá chyba:) 7. *(единосшчна) ѡца / (gen.?, acc.?) / . . . o(tъ)cu (dat.)* »(consubstantialem) Patri« ibid. 17. — (Perfektum místo aoristu:) 8. *сѡшедъ / snide* »descendit« 57b 18.⁶⁴ — 9.

⁶³ Myslím, že není třeba pomýšlet na kontaminaci znění západního *iz' m(a)rie d(ě)vi* »ex Maria Virgine« a východního *и Марин Дѣвы „και Μαρίας τῆς παρθένου“*.

⁶⁴ Následující bod 9 (texty na sebe přímo navazují) ukazuje, že je tu třeba počítat s vlivem živých jazyků, a že tedy *сѡшедъ* není třeba uvádět v souvislost se zněním kréda východního (*сшѣдшаго съ невьсѣ, и воплотившагося . . . и вочеловѣчшася*).

ВЪПЛОТИСѦ ЕСТЬ ... ВЪЧЛѢВИСѦ/vplti se (všechny kodexy) ... v'č(lově)či se Nk 1483, č(lově)k' stvorenъ e(stъ) Hrv Cod-Par »incarnatus est... homo factus est« ibid. 18—19. — (Jiné pádové rekce:) 10. во прѣдрѣцѣхъ/по пр(oro)цихъ Hrv Cod-Par, пр(oro)ki (instr. sine praep.) Nk 1483 »per prophetas« ibid. 29. — 11. (встѣвленіе) грѣхѣхъ/(ostavlenie) grěhovъ »(remissionem) peccatorum« ibid. 31. — (Participium?, v. § 4.2.4.2/3:) 12. цѣкаюць/čekamo Hrv, čekam' Cod-Par, čaju Nk 1483 »exspecto« 58a 1.⁶⁵

Pro textovou charakteristiku MMM nepřinášejí tyto odchylky většinou nic podstatného; jen varianty 8. a 9. ukazují na vliv živého jazyka, v němž aoristy už nebyly běžné. To jen potvrzuje, že překladatel psal krédo z paměti a kanonický text neovládal perfektně.

3.2.4 Rubriky jsou textově opravdu »kapitola sama pro sebe« (platí to ostatně i jazykově, jak uvidíme dále v § 4.3) — **3.2.4.1 Rozsah rubrik.** Ve srovnání s Hrv je v MMM rubrik poměrně mnoho. V MMM je stručným úvodním údajem opatřena každá modlitba, dále se upozorňuje na výraznější akce a na dění u oltáře, pečlivě se podotýká, co říká celebrant a co jáhen; v Hrv se naopak předpokládá dobrá znalost liturgické praxe a mnoho rubrik se proto vynechává nebo aspoň jsou silně sestručněny; příklad: КАПІАЛІА РЕЧЕТЬ ДАІІА ... аз ... ГОЛОВС СХІЛІА ГОВОРИТЪ 56a 15—28, zatímco Hrv má jen *i svršiv'she isp(o)v(ě)dъ p(o)ръ · B(e)r(a)š(ъ) · ...* (několik incipitů) ... *P(o)m(o)l(imъ) s(e)* Hrv 136a 17—19. Jindy má v Hrv sama formulace povahu zhuštěného jazyka odborného, téměř žargonu, ale v MMM je formulace úplnější, zřetelná, každému srozumitelná, např.: КОЛИЖЪ СѦ ДАІІІА НЕ ПОЕТЪ И ТОЕ ГОВОРАТЪ (a následuje traktus) 57a 25—26, proti *Po puščen'i a(lelu)ê[e] · Tr(a)htъ* Hrv 212d 25. Naopak se v MMM často vynechávají pokyny, jež jsou sice důležité pro celebranta, ale pro orientaci prostého věřícího (účastníka mše) nepřinášejí mnoho, jako třeba po Pater noster:

⁶⁵ Pro kontrolu uvedme přehled variantů, jež jsme brali v úvahu (citujem podle vydání Hrv stejným způsobem jako v pozn. 43): 240c 2—3.8—9. 10AB.10—11(dvojité variant).11—12(dvojité variant).12—13.13—14.14.14—15(dvojité variant).16.18—19(dvojité variant).19.20AB.20—21.21—22.24.25ABC.28—29 (dvojité variant).30, 240d 1—2.2.3.3—4.4.(dvojité variant).5.9(dvojité variant).10 (dvojité variant); — místa, která v záhlébském vydání nejsou v kritickém aparátu zachycena (protože to jsou zvláštnosti MMM; Hrv a Nk čtou na těchto místech stejné; zde citujeme podle folia a řádku MMM): 57b 13.14(dva varianty).17.18.18—19.19.22(tři varianty).22—23.24(tři varianty).25.26.26—27.27.29.29—30. 30(dva varianty).31, 58a 1.

а затымъ възвѣтъ бжїе тѣло и переломитъ надъ келихомъ и речѣ 58b 11—12, avšak *Zdi primetъ v ruci t(ě)lo h(rъsto)vo · i prelomi nad' kaležemъ na troe i položi dvi česti na patini vtai govoritъ: ... I drže tretu čestъ t(ě)la nad' kaležemъ i malah'no udvignetъ i vzglasitъ: Hrv 140c 20—24 & 29—31. (Tridentské rubriky latinské jsou ještě podrobnější; srov. též v následujícím odstavci bod 3.) — Pro snadnější orientaci jsou v edici (§ 8) všechny rubriky označeny petitovou sazbu.*

3.2.4.2 Rubrik, které lze textově alespoň přibližně srovnat s Hrv, je málo; snad jsou to jen tyto: 1. и ѡпатъ речеть кладшчи бжїе тѣло на ѡатарѣ 58b 7—8/*I položitъ oštiju i kaležъ na oltarъ govore sie Hrv 140b 23—24 »Reponit hostiam ... et dicit ...«.* — 2. MMM 58b 11—12 viz v předchozím odstavci ke konci. — 3. а вложитъ бжїа тѣла часть в' келихъ и речетъ 58b 13—14/*Zdě vloži čestъ t(ě)la v kaležъ reki Hrv 140d 6—7 »Particulam ipsam immittit in calicem, dicens ...«.* Zároveň zde zase vidíme přizpůsobení hledisku laického účastníka bohoslužby: v Hrv (a také v latinském misále) se tato rubrika vztahuje k tiše pronášené modlitbě »Haec commixtio« (*Budi sie směšenie*) a teprve potom přijde — po další rubrice (*Zdě r'ci visoko Hrv 140d 11*) — »Agnus«—*Aganče*; v MMM následuje Agnus hned po výše uvedené rubrice, poněvadž krátkou tichou modlitbu »Haec commixtio« věřící nepostřehne (srov. v předchozím odstavci ke konci). — 4. затымъ тѣ съ причаститъ . а книги переложитъ на дрѣгую сторону ѡтарѣ речѣ поплъ 58b 17—18/*i ... primi (imperat.) t(ě)lo b(o)žie ... Zdě položi knige na desnu stranu ol'tara ... i r(e)četъ Hrv 141b 4—5 & 28—30 »Et ... sumit ambas partes hostiae ...«.*

N. B. Všechny uvedené rubriky Hrv jsou z Ordo missae. Rubriky v oddíle »Rubricae generales missalis« (Hrv 97d—98c) nemají pro náš text význam; jsou totiž vesměs zcela jiné.

3.2.4.3 Řadu rubrik MMM lze srovnat s latinskými rubrikami tridentského znění, většinou je to však text jen vzdáleně paralelní; sem patří vstupní rubrika *Напервѣн коли оуже кплъланъ оубрла-вшнѣл причѣспивъ кътарю и пережкнавшнѣл. поклакнетъ а речеть 55b 28—30/»Sacerdos paratus cum ingreditur ad altare, facta ibi debita reverentia, signat se signo crucis ... et ... dicit«* (ač právě zde jde o volně upravenou parafrázi, v. § 3.2.4.4/1). Dále se to týká těchto případů: 1. то въючнѣл правою рскою в' перси а говоритъ 56a 10/*»Percutit sibi pectus ter, dicens«* (v Confiteor). — 2. потомъ поплъ поданѣл рски и сложитъ речѣ 56b 20—21/*»Postea ... extendens et iungens ma-*

nus... dicit« (před Gloria). — 3. Затымъ ѿвернѣвшисѧ на црковъ рски сложивъ речетъ 57a 1/»... versus ad populum, dicit« (před orací—kollektou). — 4. потомъ пѣснн 57a 19/»Sequitur... graduale«. — 5. потомъ чететь еугллію и рече ... попъ оучини крѣтѣ еуглліин . речетъ ... попъ зложнѣ рски и чететь 57a 31—57b 4/»Deinde... iunctis manibus dicit... signat librum, ... et legit Evangelium« (před evangeliem). — 6. попъ ставъ предъ ѿтаренъ въздвнѣ рски речъ 57b 11/»Deinde ad medium altaris extendens... manus... dicit« (před krédem). — 7. потомъ попъ ѿвернѣвшисѧ на люди и речеть 58a 2—3/»Deinde... versus ad populum, dicit« (k Dominus vobiscum před ofertorium). — 8. потомъ в' тинне ливнтъ... а то високо речетъ 58a 7—8 & 13—14/»Deinde... subiungit orationes secretas... clara voce dicit« (před sekrétou—super oblata a po ní). — 9. <о>платъ голосомъ речетъ . попъ держа вѣже тѣло надъ келихомъ 58b 5—6/»... et dicit intelligibili voce... *particulam parvam dexterâ retinens super calicem« (v MMM k »per omnia saecula« před Otčenášem, přesněji před »Praeceptis salutaribus«; v lat. textu to platí jen o první části, druhá část — tj. od značky * dále — patří k »per omnia saecula« před »Pax Domini«; toto druhé »per omnia saecula« je v MMM vynecháno). — 10. Sem patří také údaje попъ а дьякъъ nebo капланъ а жакъъ за latinské »S(acerdos)« а »M(inister)«, event. за Vj. (= versiculus) а Rj. (= responsum).

3.2.4.3.1 N. B. Někdy je podobnost jen velmi vzdálená, např.: дьякъъ речеть исповѣдъ трюжъ а потомъ капланъ речеть 56a 16/»... ministri repetunt confessionem ... Postea sacerdos ... facit absolutionem, dicens« (po Confiteor); — затымъ капланъ встанеть а сложитъ рски и головѣ схинивъ говоритъ 56a 27—28/»Et extendens ac iungens manus ... dicit ...« (stupňové modlitby před »Aufer a nobis«).

Rubriky i některé s nimi spojené drobné odchylky liturgické povahy⁶⁶ bude ještě třeba srovnat s rubrikami latinských misálů předtridentských, hlavně s rukopisy a tisky XV.—XVI. stol.; pouhé srovnání s moderním textem tu nemůže vystačit.

3.2.4.4 I když tedy připouštíme, že leccos v rubrikách může odpovídat latinským i charvátskohlaholským textům, jež nemáme po ruce, přece se v MMM najdou rubriky, které jsou zřejmě formulovány *ad hoc*, výslovně jen pro potřebu laika, který je liturgii přítomen. Bezpečně jsou to tyto případy: 1. Напервѣи коли оуже

⁶⁶ Na příklad rubrika дѧлен постѣпѧкъ к ѧлтарю 56b 1 je v MMM až po »Aufer a nobis«, zatímco v tridentském misále latinském je »et ascendens ad altare« zařazeno už před touto modlitbou; srov. též výše bod 8.

КАПЛААНЪ ОУБРАВШИЦА ПРИСТЪПИВЪ КЪ-АТАРЮ И ПЕРЕЖЕКНАВШИЦА . ПОКАЖНЕТА
 а речеть 55b 28—30; je to volná formulace úvodních rubrik meš-
 ního řádu, srov. § 3.2.4.3. — 2. ПО(ТОМЪ) ПОДАНОСИТЬ БЖІЕ ТѢЛО И БЖІЮ
 КРОБѢА А ГОВОРИТА МЛТІ(И) (=МОЛИТВЫ) ТЕМНЫИ . КОЛИЖА ОУЖЕ ПО БЖІЕМЪ ТѢЛЕ
 БСДЕТЬ (О)ПАТЪ ГОЛОСОМЪ РЕЧЕТЪ — v. § 3.2.4.3/9) 58b 3—5: tato ru-
 brika shrnuje a jakoby zastupuje všechno, co je v mešním kánonu
 od začátku (tj. od »Te igitur, clementissime Pater«) až po úvod k
 Pater noster.

3.2.4.5 Z á vě rem lze tedy o rubrikách MMM říci, že
 se textově sice částečně opírají o předlohu charvátskohlaholsko-
 -církveňslovanskou, event. o latinský předtridentský standard (?),
 že však jako celek jsou značně volné a že jsou koncipovány
 nikoli pro celebranta, nýbrž pro věřícího (laika), jenž je mši přito-
 men; mají mu dát nejnütnější vysvětlení a hlavně přehlednou infor-
 maci, aby se mohl podle akcí u oltáře orientovat.

4. Rozbor shod MMM s charvátskohlaholskými misály ukázal,
 že text MMM byl převeden z charvátskohlaholské redakce na rus-
 kou; textověkritická analýza poskytuje obraz, jak asi vypadala
 přímá charvátskohlaholská předloha a jak dalece se jí překladatel
 přidržoval. Zbývá tedy ještě prozkoumat, v čem spočívá c h a r a k-
 teristické specifiko rusko-csl. textu, tj. čím se MMM od
 předlohy liší.

4.1 Rozdíly textové a liturgické povahy byly pro-
 brány při srovnávání textověkritickém (tj. v §§ 3.1.1.1, 3.1.2, 3.1.3,
 3.2.2, 3.2.3.3 až 5, 3.2.4.1 až 4) a některé i při shodách (znění ma-
 riánského Gloria, § 2.1.4). Zde zbývá upozornit ještě na tři výraz-
 nější zvláštnosti MMM: a) V introitu se uvádí antifona, verš a Glo-
 ria Patri — dvakrát za sebou, v úplnosti (v. §§ 2.1.4 sub a, 3.1.1.1)
 a přece se potom ještě připisuje И ПАТЪ РЕЧЪ ТОНЖА СТИХЪ ВІЦИ 56b
 16; to znamená, že verš (СТИХЪ) by se měl recitovat celkem třikrát.
 Je to prosté nedopatření, chyba, anebo je to starší (slavnostnější?)
 úzus? — b) Kyrie má tuto strukturu: I. S(acerdos): Kyrie; D(iaco-
 nus): Kyrie; S.: Kyrie. II. D.: Kyrie; S.: Christe; D.: Christe. III.
 S.: Kyrie; D.: Kyrie; Ø. To znamená, že v II. řadě je první *Kyrie*
 místo očekávaného *Christe* a v III. řadě chybí poslední *Kyrie*. Jde
 zřejmě o omyl, podporovaný tím, že *Kyrie* psal překladatel takřka
 jistě z paměti; v misálech se neuvádí, předpokládá se, že je celebrant
 i přísluhující znali. — c) Konec liturgie zní: ПОІА РЕЧЪ . . . ИДІТЕ МІША
 ЕЦА (Idite missa est) Hrv III Nk Ro »Ite, missa est«) ЖАІА РЕЧЪ *БСДИ
 ХВАНИА . И ПОТЪОАЛІЪ ПОІА РЕЧЕТЪ БЛГІВНИА ВАЦА ЖАІА РЕЧЕТЪ БЪ* ПОІА

жѣк'наючи рѣчѣ . Ъь единствѣ . . .⁶⁷ 58b 28—31. Je to zřejmě nesprávné rozvedení zkratkově uvedených formulí; místo *...* má být: ѿ хвалы (= »Deo gratias«) или поплѣ речеть благѣ^вианѣ г҃ѣа (Bl(agoslo)-vítъ g(ospod)a Hrv III Nk Ro »Benedicamus Domino«) . жакъ . ѿ хвалы . (и) Spíše je to chyba překladatele než opisovače.

4.2 Máme-li charakterizovat specifikon MMM po stránce jazykové, povšimneme si jevů, jimiž se MMM liší od charvátskohlaholské předlohy, tj. jevů, které nejsou ani obecně staroslověnské, ani charvátskohlaholské. Přitom je třeba zásadně rozlišovat na jedné straně jazyk vlastního mešního textu od jazyka rubrik, a na druhé straně — v obou těchto složkách památky — prvky východoslovanské od prvků západoslovanských. V následujících oddílech probereme nejprve jazyk mešního textu (§§ 4.2.1—4.2.4.2) a potom jazyk rubrik (§§ 4.3—4.3.4).

4.2.1 V oblasti lexika ponechával překladatel v mešním textu skoro vše, co měl v charvátskohlaholské předloze, i slova na Východě už zastaralá nebo v daných souvislostech neběžná (§§ 2.2.1.1—4). — 4.2.1.1 Přece však se najdou případy, kdy slova v ruské redakci tehdy neobvyklá, možná i nesrozumitelná, jsou »přeložena«, tj. jsou nahrazena výrazy v ruské církevní slovanštině užívanými: достонни внити можемъ/utegnem vniti »mereamur... introire« 56a 30—31; — печали/tugi »tristitiâ« 57a 6; — нандена еси /obrětena esi »inventa es« ibid. 20; — по ржѣ^твѣ /po porodi (-dě) »post partum« ibid. 29; — нѣкка/etera »quaedam« 57b 6; — сѣбо^нсю /katoličьsku »catholicam« ibid. 29—30; — совокспити/směsiti »admitti« 58a 29; — celkem zbytečná byla náhrada когда/egda (upravený perikopní incipit L 11,27 — i východní text novocsl. má zde ѣгда); — o zavádění adv. ѿвдѣ místo vinu a zájmena которыхи místo ki viz v §§ 2.2.1.3 (petit) a 2.2.1.5 sub a. Všechny tyto východoslovanské lexikální prvky jsou v ruské redakci všeobecně běžné a nelze z nich blíže usuzovat na žádnou konkrétnější lokální nebo národně-jazykovou souvislost (tj. na souvislost s ruštinou nebo ukrajinštinou nebo běloruštinou). U některých těchto případů nemůžeme vyloučit, že daný výraz vnesl do textu teprve opisovač (např. сѣбо^нсю místo katoličьsku). V jiných případech právě správné a náležité porozumění slovu předlohy nasvědčuje, že je zavedl nejspíše už překladatel, který charvátskohlaholskou redakci církevní slovanštiny ovládal

⁶⁷ Sama formule požehnání odpovídá jednomu ze starých předtridentských znění, v. § 2.1.4/c.

dobře. — Spíše na půdu ukrajinskou nebo běloruskou než (velko)ruskou ukazuje *прилучи/ pridruži*, var. *uedini* Nk »reconcilians« 57a 24—25; na běloruské území ukazuje *тон/ тот* 56b 7.13, srov. § 4.2.2.1—2/1.

4.2.1.2 Západoslovanské prvky jsou velmi řídké: 1. *мѣце* 56a 5. — 2. a 3. *ажь до сихъ часовъ* *ibid.* 8 (*až 'usque'*, *čas 'tempus'*). — 4. *вѣстидѣ* (*отъ мѣртвыхъ*) /*vskrse* »resurrexit« 57b 22(—23), srov. § 3.2.3.3/2—3. — 5. *м'ша/ misa* »misa« 58b 29. Všechny tyto výrazy jsou polské a zároveň české; (1), (2), (3) a (5) jsou také v běloruštině, (2) a (3) i v ukrajinštině; slovo *maša* (= *mъša*, 'missa', 5) je známo též v dialektech čakavských a je doloženo např. v misále 1483 (třeba na pag. 236b 31 *k maši 'ad missam'*, ač na jiných místech bývá zase i *misa*). Jestliže tedy předpokládáme lexikální vliv polský, vyložíme tím tyto případy všechny. Je pozoruhodné, že všechny případy — snad kromě posledního (?) — jsou v těch částech mše, které překladatel psal z paměti, totiž v Confiteor (1—3) a v krédu (tam na místě, které je přejato ze symbolu apoštolského, v. § 3.2.3.3, zde doklad 4). Doklad (5) může být motivován také tím, že chhl. slovo *misa* znamená polsky 'discus, lanx', jak tomu ostatně kdysi bylo i v staroslověněštině (vedle *блюдо*). — To všechno nasvědčuje, že polonismy vnášel do textu už překladatel, nikoli teprve opisovač.

4.2.2 *Syntax* MMM odpovídá velmi věrně charvátskohlaholské předloze, jak jsme ukázali v § 2.2.2. — **4.2.2.1—2** Vliv živých jazyků *severoslovanských* se projevil jen velice omezeně: 1. V hlavní větě vztažného souvětí se vsunuje korelativní demonstrativum *тон* nebo *тотъ*: *кого вѣѣ лихъ ѡбнахти не можеть . тон* (při opakování *тотъ*) *са оу твоен оутровѣ затвори(а)/koga vasъ mirъ ne mo-žet' ob'ěti v tvoei se utrobi zatvori* »quem totus non capit orbis, in tua se clausit viscera« 56b 7.13; toto korelativní demonstrativum bývá často v nových jazycích slovanských, nikterak však není nutné, ba ani obvyklé v staroslověněštině a církevní slovanštině; podoba *тоѡ* je csl. a dnes také ukrajinská, *тот* je ruské; řidší *тот* vedle běžnějšího *тоѡ* je v staré době typické pro běloruštinu.⁶⁸ Bez doplněného demonstrativa máme tutéž větu v graduále (57a 21—22), tedy tam shodně s textem charvátskohlaholským (srov. též § 2.1.2 sub a). — 2. Rozložení starých jednoduchých préterit (aoristu a

⁶⁸ Srov. E. Ф. Карский, *Белорусы*, 2—3², Москва 1956, 194.

imperfekta) a perfekta v MMM odpovídá vcelku věrně předloze.⁶⁹ Přece však je v MMM šestkrát perfektum místo aoristu a jednou místo imperfekta, zřejmě pod vlivem severoslovanského temporálního systému, v němž tehdy v živých jazycích už vyšla z užívání stará jednoduchá préterita: (1. sg.): ЕСИ СЪГРѢШИИ^А/sogrěšihъ (Karamanův misál, místo je v Confiteor) »peccavi« 56a 7; — (3. sg.): С^А ... ЗАТВОРИИ^А/se ... zatvori 56b 13 (v opakovaném verši v introitu, srov. však totéž s náležitým aoristem 56b 8 a 57a 22); — (další čtyři doklady jsou v krédu:) СЪШЕД^А/snide »descendit« 57b 18; ВЪПЛОТНИС^А Е^А/vplti se »incarnatus est« ibid. 18—19; ВЪЧЛѢВНИС^А/v'č(lově)či se »homo factus est« ibid. 19—20; ВЪСТАЛ^А (ШТ^А ЛІФТВИХ^А/vskrse 57b 22(—23); (místo imperfekta:) КОГДА ... ГОВОРИИ^А/egda govoraše Hrv, egda g(lago)laše Ill Nk Ro »Loquente« 57b 5 (evangelium, L 11,27, perikopní incipit). Všechny případy náhrady aoristu perfektem jsou na místech, jež překladatel psal po paměti, jen doklad na náhradu imperfekta je z evangelia, tedy z textu, který byl jistě i v předloze vypsán. Příznačné je, že se v třetí osobě v duchu živých jazyků vynechává verbum auxiliare ЕСТЬ (jediná výjimka je ВЪПЛОТНИС^А Е^А 57b 18—19). Nelze říci, zda máme náhradu aoristu a imperfekta hodnotit jako vliv jazyků východoslovanských nebo jako polonismus; obě jednoduchá préterita odumírala od XIV. věku na celém tomto území (lexikálně je ВЪСТАЛ^А ШТ^А ЛІФТВИХ^А polonismus, hláskoslovný polonismus je СЪШЕД^А, v ostatních případech jde vesměs o slova, jež jsou i v předloze, o slova církevněslovanská; ВЪПЛОТНИС^А Е^А а ВЪЧЛѢВНИС^А jsou dokonce csl. par excellence, jen zgrzeszyć 'peccare' existuje také v polštině; srov. §§ 3.2.3.3, 4.2.1.2, 4.2.4.1). — 3. Za polonismus bychom mohli považovat kauzální spojku ЕЖЕ (pol. jeże > że) ve větě: ЗВОЖАНА ... ЕСИ С^А Д^АВНО ЛІФІЕ. ... ЕЖЕ НС ТЕВ^А (= -BE)

⁶⁹ Aorist předlohy je zachovⁿ v 28 případech: (1. sg.): 57a 15(dva případy).16, ve dvou dalších případech došlo ke zkomolení z neporozumění textu: 57a 14 (послужии^А místo poslužihъ »ministravi«), ibid. 15—16 (покоис^А místo pokoih' se »requievi«); (2.sg.): 57a 29; (3.sg.): 56b 8(dva případy).9. *13—14.*15, 57a 22—23(tři případy).24—25(tři případy), 57b 6.8.*21—22.*22.*23, 58a 24.25, 58b 3, zkomoleno: 58a 7 (въсїа[ст^А] místo vsiē »ortus est«); (1.pl.): 58b 25; (3. pl.): *57 b 17. — Jednou je aorist změněn v imperfektum: носише → ношаше »portaverunt« 58b 18 (současně je totiž změněn pl. črěva v sg. чрєво, forma pl. носише je pak pozměněna v sg. ношаше se stejnou koncovkou). — Perfektum předlohy je zachováno pětkrát: (2.sg.): 57a 27.28.30, 57b 7; (3.sg.): *57b 29. Souhlas s předlohou je tedy v 33 případech, event. v 34 (kdybychom носише → ношаше považovali za případ poněkud jiného druhu). Místa, jež byla psána z paměti, totiž opakovaný introit a krédo, jsou zde ve výčtu označena hvězdičkou (*); je to celkem 7 dokladů.

вѣста [ET^] снѣе правдѣ /...k(a)ko..., var. ...êko... Nk »quia« 58a 6; v předloze bylo asi »příliš charvátské« *kako*, jako je tomu v Hrv, csl. *êko* (Nk) by byl překladatel asi ponechal. — 4. O složených adjektívech събо̀рнсю апѣльсксю v. v § 3.2.3.4/3 a 4, o imperativu 3. osoby v. v § 2.2.2.1. — O syntaktických odchylkách MMM od charvátskohlaholské předlohy lze závěrem říci, že skoro všechny pocházejí asi už z překladu, ne teprve od kopisty; vede k tomu zjištění, že většina z nich se vyskytuje právě v těch částech mešního textu, které překladatel improvizoval nazpaměť. Většinou je těžko rozhodnout, zda jde o vliv východoslovanský nebo polský.

4.2.2.3 MMM se liší od charvátskohlaholských misálů — alespoň od těch, s nimiž srovnáváme — také v jednom bodě, který je spíše archaismem; často se tu vyskytuje *dativus ad nominalis*: (вѣки) вѣкѡмъ /(*věki*) *věkovъ* Karamanův misál (staré misály tuto závěrečnou větu modliteb nevypisují) »(saecula) saeculorum« 56b 10.15, 57a 10, 58b 28, — v chhl. misálech je *v(ě)ki v(ě)kъ*: 58b 7.13 (Hrv 140b 22, 140c 28);⁷⁰ — (грѣхи) мироу /... *mira* »(peccata) mundi« 56b 28, totéž s písařskou chybou миро = миро 58b 16;⁷¹ — мысли и тѣла (здѣлавіемъ) /*misli i tĕla*... »mentis et corporis...« 57a 4; — (вставленіе) грѣхомъ /*grĕhovъ* »peccatorum« 57b 31; — (вскрѣніа) мртвѡмъ /*mr'tvih'* Hrv »mortuorum« 58a 1; — (снѣе) правдѣ /*pravdi* »iustitiae« ibid. 7. Leccos z toho může být archaismus, který se v ustálených rčeních a spojeních tradoval také v staré češtině a pak v staré polštině (*věky věkóm, отпуštění hriechóm*), něco může pocházet z variantů charvátskohlaholského textu v rukopisech nám nepřístupných.

4.2.3 *Flexe* je v podstatě rusko-církevněslovanská, taková, jak ji očekáváme v památce XV.—XVI. století. Případů přizpůsobení východoslovanskému systému je tolik a jsou tak běžné povahy, že jim není třeba věnovat zvláštní pozornost. Jen pro ilustraci uved'me několik příkladů: *важноє мрїи* Gsg. 58a 9, ale *важныа ... мрїи* Gsg. 58b 23, *важныа мрїа* Gsg. 57a 5; — *вселящемоу* Dsg.m. 56a 3; — *прїдетъ* 3. sg. praes. 57b 24, *-тъ* je v 3. osobě důsledně (srov. však § 4.3.1/b); — *почетъ* 3.sg.aor./*poče* »concepit« 58a 24 (koncovka *-тъ* v aor. je na Rusi jevem starým, ale v MMM je toto jediný doklad); — *говоращи* /*govoreče* Hrv, var. *g(lago)ljuče* Ill Nk Ro »dicentes« 58b

⁷⁰ Ale вѣки вѣкѡ/ *věki věkъ* (Hrv 138b 1) »saecula saeculorum« 58a 14.

⁷¹ Ale (грѣхи) миро /*mira* »mundi« 58b 15; мироу by ovšem mohl být i genitiv.

1; — dosti necírkevněslovanské je *вбратниш* 2.sg.praes. »*conversus*« 56a 22 (vlastně místo *ptc. praet.act. I.*: *obraćsě* Karamanův misál, *obrać* Hrv).

4.2.3.1 Snad dva tvary bychom mohli označit jako typicky východoslovanské, tj. tvary, jež bychom v církevněslovanské památce spíše neočekávali: 1. vokativ sg. *сїнь /s(i)ne* »*Filius*« 56b 26 (v Gloria); vokativ rovný nominativu by ukazoval na Bílou Rus nebo přímo na ruštinu, je však těžko vyloučit, že nebyl i v charvátskohlaholské předloze jako hyperkorektní nápodoba latinského *Filius*⁷² (anebo snad překladatel, znající vok. *synu*, neporozuměl dobře chhl. tvaru *sine*?). — 2. *єамн* (s koncovkou -i) 1.sg.praes. 56a 7 (v Confiteor, ale *єамь* 57a 12); tento tvar je dobře znám ze starých památek běloruských, ale i z ruských.⁷³

4.2.3.2 Polonismus, event. ukrainismus je imperativ (*да...*) *рачь / (da...) rači* (var. *račiši* Ill Nk) »(ut...) digneris« 56b 4: slovo existuje sice i ve velikoruských dialektch, ale tam má přízvuk koncový, takže bychom pak neočekávali zánik -i (*rači*, srov. též § 2.2.2.1). Jako polonismus vypadá i *имамы* 1.pl.praes. *imamь* »habe-mus« 58a 16, ale tato koncovka se najde i v památkách běloruských.⁷⁴ (Pokud jde o perfektum sloves, v. o tom v § 4.2.2.1—2 sub 2). Nejspíše za polonismus považují také tvar *исповѣдамъ* 1.sg.praes. 56a 6 (v Confiteor, citováno z paměti!); tuto koncovku -m by bylo lze interpretovat také jako kroatismus, zvláště když v téže modlitbě je i *юаминъ* (»*precor*«) *ibid.* 11, což však byl možná zase imperativ 1. osoby pluralis (»*precemur*«).

Východoslovanská jazyková vrstva je ve flexi MMM tak důsledná a, řekněme, správná, že a priori vylučuje domněnku, že by jako celek nebo ve většině případů pocházela teprve od opisovače; zavedl ji do textu jistě už překladatel, kopista mohl nanejvýše tu a tam ještě jen něco dodat.

4.2.4.1 Také hláskoslovi odpovídá plně rusko-csl. standardu dané doby a nemělo by smyslu je probírat podrobněji. Bližšímu teritoriálnímu zařazení může pomoci hlavně občasně mizení rozdílu mezi e a ě (např. e místo ě: *члѣвцѣхъ* 56b 22, *въ градѣ* 57a 15, *въ ... лириѣ* *ibid.* 27; ě místo e: *исътѣхъ* 58a 7 atd.); k tomu docházelo na území běloruském a ruském, nikoli však na ukrajinském.

⁷² Srov. *ѣ* místo *ѣ* několikrát v PsSin, v Kij. listech (1b 2, 2b 10, 7a 3), v Praž. zlomcích (2a 7) aj.

⁷³ Srov. Karaskij, o. c. (pozn. 68), 252.

⁷⁴ *Ibid.*, 263.

litů). Právě proto, že rubriky mají tak silné zabarvení živých jazyků, jsou velmi důležité pro posouzení prostředí, v němž MMM vznikla.

Jazyk rubrik MMM je směsí dosti nepřehlednou. Jsou v něm zastoupeny prvky vlastní především polštině, ukrajinštině a běloruštině, a ty jsou také podstatné; namnoze se však prostupují, patří více jazykům současně.

4.3.1 V rubrikách se vyskytují tyto jazykové prvky v ý c h o d o s l o v a n s k é (jež nejsou zároveň v polštině):

a) Prvky běloruské a ukrajinské: (lexikon:) *коли* 'cum' 55b 28, 57b 9, (*колиж*) 57a 25, 58b 5; — (hláskosloví:) litera *г* má zřejmě platnost [h], neboť »cizí« foném [/g/] v polském lexému *żegnać* ('signo crucis signare, benedicere') se v obou případech píše grafémem ⟨k⟩: *перажекнавшіц* 55b 29—30 a *жек'научи* 58b 21. Foném /g/ byl tedy hláskou výjimečnou (byl-ti to vůbec foném).⁷⁷

b) Prvky běloruské a ruské: *нет* 'non est' 59a 4 (nevím, zda není též v dialektech ukrajinských) a *што* = [što] 'quod' 59a 2.3 (šč se důsledně píše *ш*). Sem lze zařadit i stírání rozdílu mezi *e* a *ě*: *в танине* 58a 8, *нет* 59a 4 (v jedenácti ostatních případech se *ѣ* užívá náležitě). Běloruskému a ruskému standardu staré doby odpovídá i koncovka 3. osoby sg. a pl. praes.: v rubrikách máme celkem 81 dokladů; z toho je koncové *-ть* zachováno 65krát (*-еть* 48×, *-ить* 16×, plurál *-ѣть* 1×), vynecháno je jen čtyřikrát — *рече* 'dicit' 56a 22, 57b 1 (opisovač nebo i překladatel se mohl mást s aoristem), jednou *оучини* 'facit' 57b 2 a jednou *починаса* 'incipit' 56b 5; jsou to zřejmě polonismy, v. § 4.3.2/a, ukrajinský překladatel nebo opisovač by se byl v této věci asi projevil jinak; dvanáct případů není vypsáno (vesměs *реч*).

c) Prvky běloruské, ukrajinské a ruské: *рски* (polština má duálovou formu *рече*) 'manūs' 56a 28, 56b 20—21, 57a 1, 57b 4.11, 58a 18; — vynechání kopuly: *писаны* 'scripta sunt' 59a 2. — Obecně východoslovanské je hláskosloví (vokalizace *ъ > o*, *ь > e*, denazalizace *ѣ > a*, *ѝ > u* atd.). Velmi důsledné je polnoglasie: *сторонѣ* 57a 31, *сторонѣ* 58b 17—18, *головѣ* 56a 28, *голосом* 58b 6, préfix *пер-* 55b 29—30, 58b 12.17; csl. podoba těchto hláskových skupin je doložena jen dvakrát: *гласом* 59a 2, *пред* 57b 11 (v základním textu MMM není plnohlási doloženo nikde).

⁷⁷ Jak vyplývá z dalšího, není třeba pomýšlet na jihovelikoruské [ɣ] (prvky jen ruštině vlastní se v MMM nevyskytují).

Společným jmenovatelem nepolských a necírkevně-slovanských jazykových prvků je tedy běloruština.

4.3.2 Skupina jazykových prvků polských v rubrikách MMM:

a) Prvky jen polské: *żegnać* '(signo crucis) signare, benedicere' je polské jako lexém i výslovností [g], nikoli [h] - *пeрeжeкнaвшнiц* 55b 29—30, *жeк'нaкoчн* 58b 31; — *femininum ewangelia* 'evangelium' — *eўaγγeлiю* A sg. 57b 1, *eўaγγeлiн* D sg. ibid. 2 (ale neutrum: *кoнeцъ eўaγγeлiю* D sg. ibid. 9); — **albo* 'vel' (zkomoleno v *а лoвo* v. § 5) 57b 10, jež by však mohlo být i dialektálně běloruské; — *кaпiлaнъ* 'sacerdos' 55b 29.30, 56a 2.15.16.27, 58b 19, 59a 2 (srov. § 4.3.3/a); — *зaтъмн* 'deinde' 56a 27, 57a 1.10, 58b 11.16.19; — nejspíše také *нaпeрeв'кн* 'primo' 55b 28; — *кoнcoвкy* 3. osoby sg. praes. *oўчннн* 57b 2 a *пoчннaсa* 56b 5 (srov. § 4.3.1/b).

b) Prvky polské a běloruské: *мiшa* 'missa' 55b 27, 56b 4, *мiшн* (D sg.) 59a 1, (L sg.) ibid. 3; — *мaт'aцe* 'mater' 55b 28, *мiткн* 59a 1; — *жaдiц* 'diaconus' 56a 1.19.21.22.24.27, 56b 17.18.19.20, 57a 2.10, 57b 1.3, 58a 3.14.16.17, 58b 7.13.20.28.29.30.⁷⁸

c) Prvky polské a ukrajinské: *мoвнт* 'dicit' 58a 8;⁷⁹ — *кeлнхoм* 'calix' 58b 6.12, *кeлнх* ibid. 14; — *oўб'aвшнiц* 'paratus' 55b 29.

d) Prvky polské, běloruské a ukrajinské: *с'тo* 'festum' (pol. *święto*) 57b 10; — fonetická podoba préfixu *съ-* > *z-* v *злoжнiб* 'iunctis manibus' 57b 4. — Sem asi také patří poměrně časté užívání spojky *a* ve funkci větně kopulativní (spojuje věty) nebo uvozoací, větně adjunktivní (stojí na začátku věty a připojuje ji k větě předchozí);⁸⁰ pro takové 'et' máme v rubrikách MMM sice 21 × *и*, ale 13 × *а*.

4.3.3 Jiné případy, zajímavé pro úplnost jazykové charakteristiky rubrik, ale méně významné pro posouzení vzniku a opisů MMM, jsou tyto:

a) Výrazy *staroslověnské* a *církevněslovanské* (některé z nich existují i v živých jazycích slovanských): *вeб'чaдeнъ* (I sg.) 'ritus'⁸¹ 55b 27—28; — *aп'цaлa* 57a 11, *aп'цaлs* ibid. 18, ve smyslu

⁷⁸ *Maša* 'missa' a *žakan* 'diaconus' je ovšem známo i na území charvátském, srov. též § 4.2.1.2/5; *мiшa* bylo též moravsko-stsl.

⁷⁹ Ve smyslu 'dicit' máme *мoвнт* 1 ×, *рeчeть* 55 × (z toho dvakrát *participium рeчiц*), *гoвoрнть* 9 × (z toho jednou plurál *гoвoрaт*).

⁸⁰ Srov. Filin, o. c. (v. pozn. 75), 502—503.

⁸¹ Viz V. Tkadlčík, *Byzantinischer und römischer Ritus in der slavischen Liturgie*, Wegzeichen (=Festschrift H. M. Biedermann), Würzburg 1971, 319—320.

'epistola' = první čtení v římské liturgii (v starém, klasickém smyslu); — $\mu\epsilon\sigma\sigma\iota\eta$ 57a 19, ve smyslu 'graduale' (stejného termínu užívají charvátskohlaholské misály); — $\sigma\tau\iota\chi\alpha$ 'vers(icul)us' 56b 16 (doloženo i v chhl. misálech vedle *verašb* a *berašb*);⁸² — $\kappa\rho\upsilon\kappa$ 'cruх' 57b 2 (ač v krédu je $\kappa\rho\iota\zeta\omega\upsilon$ 57b 20); — slovo $\alpha\lambda\tau\alpha\rho\epsilon\iota$ ve významu 'altare' je církevněslovanské (a ovšem i polské, charvátské, české atd.), ale v XV.—XVI. věku je vlastní jen západnímu ritu (na Výchoďe je $\mu\epsilon\rho\tau\upsilon\epsilon\nu\eta\sigma\iota\sigma\tau\iota\kappa\epsilon\iota$, v MMM nedoloženo); slova $\alpha\lambda\tau\alpha\rho\epsilon\iota$ se v rubrikách užívá důsledně, celkem 8 × (55b 29, 56b 1, 57a 31, b 11, 58a 4, 58b 8.18.21); — vedle výrazů $\kappa\alpha\pi\lambda\lambda\alpha\eta\iota$ 'sacerdos' (8 ×, v. § 4.3.2/a) a $\mu\epsilon\tau\alpha\kappa\iota$ 'diaconus' (24 ×, v. ibid. sub b) se užívá i obecně církevněslovanských výrazů $\mu\omega\iota\tau\iota$ 'sacerdos' (25 ×) a $\delta\iota\alpha\kappa\iota$ 'diaconus' (2 ×),⁸³ přičemž nelze říci, že by distribuce $\kappa\alpha\pi\lambda\lambda\alpha\eta\iota$ — $\mu\omega\iota\tau\iota$ odpovídala charvátskohlaholské dubletě *erēi*—*porb*.

b) Obecně severoslovanské je *pravyi* ve významu 'dexter': $\mu\epsilon\pi\alpha\upsilon\alpha$ ($\mu\epsilon\pi\alpha\upsilon\alpha$) '(manu) dexterā' 56a 10.

c) Výrazy porůznu rozšířené v slovanských jazycích (včetně církevní slovanštiny), ale neznámé nebo aspoň neběžné v polštině: $\mu\epsilon\lambda\lambda\omega\tau\iota$ 'dicere' 56a 10.28, 56b 1, 57a 26 ($\mu\epsilon\lambda\lambda\omega\tau\iota$, 3. pl.), 58a 5, 58b 4.21, 59a 3 (bis), srov. pozn. 79; polsky jen *gwarzyć* (ve velkém Słowniku staropolském je jen jediný doklad na *goworzyć*, a ten je z biblického textu, takže to snadno může být bohemismus); — $\mu\epsilon\mu\epsilon\tau\epsilon\sigma\tau\iota\tau\iota$ 'conversus' 57a 1, 58a 2.4, 58b 19.21.28—29 (staropolsky existuje jen *obartać się*); — ... $\mu\epsilon\mu\epsilon\tau\epsilon\sigma\tau\iota\tau\iota$ 'communicat' 58b 17. — N. B. $\mu\epsilon\mu\epsilon\tau\epsilon\sigma\tau\iota\tau\iota$ 'iterum' 56b 10.16, 58b 5—6.7.21 a $\mu\epsilon\mu\epsilon\tau\epsilon\sigma\tau\iota\tau\iota$ 'genuflectit' 55b 30 nejsou v polštině nové běžnými výrazy (jen *ukłęknać*), ale jsou dobře doloženy v polštině staré (*opięć, opiąć a pokłęk-*).

d) Zajímavé, ale v staré době teritoriálně nevýznamné je syntaktické spojení »verbum + spojka *a/i* + participium«, tedy spojení typu $\mu\omega\iota\tau\iota$ $\mu\epsilon\lambda\lambda\omega\tau\iota$ $\mu\epsilon\lambda\lambda\omega\tau\iota$ 57b 4; takových případů je v rubrikách MMM celkem osm (kromě uvedeného ještě 56b 20—21, 57a 30—31, 58a 2—3.4, 58b 11—12.13—14.19—20).

N. B. Mnohé z výrazů a tvarů, jež jsme uvedli, existují na jedné straně také v češtině (polská náboženská terminologie je do značné části převzata z české), na druhé straně zase v ruštině. Poněvadž však žádný lexém ani forma nejsou jen české nebo jen ruské, můžeme v dalších úvahách oba tyto jazyky ponechat stranou.

⁸² O *apostolb*, *pěsnb* a *stixb* v. M. Pantelić ve vydání Hrv (zde pozn. 4), 491 (německy) a 526 (anglicky).

⁸³ $\mu\omega\iota\tau\iota$: 56a 19.22.24.25.26, 56b 17.18.19.20, 57a 10.30, 57b 2.4.11, 58a 2.14.15.—16.18, 58b 6.18.21.28.30(bis); — $\delta\iota\alpha\kappa\iota$: 56a 12.16.

4.3.4 Zdánlivě nepřehledná směsice jazyků v rubrikách se nám tedy po provedeném rozboru jeví takto: všechny jazykové jevy v rubrikách MMM jsou buď běloruské nebo polské, anebo ovšem církevněslovanské.

5. Pro posouzení jazyka památky, zejména v souvislosti s jejím vznikem a dalšími dějinami, je významná také otázka, zda máme před sebou originál nebo opis. Domnívám se, že lze s jistotou počítat s tím, že rukopis MMM je opis. Výběr a rozsah mešního textu, který byl přeložen, jakož i povaha rubrik nasvědčují tomu, že překlad byl pořízen jako praktická příručka pro laiky, účastníci se latinské liturgie (v. §§ 3.1.4, 3.2.4.5 a pozn. 5). Rukopis, který známe my, je však obširný sborník, do něhož byl text MMM pojat jako jedna složka, jako zajímavost; toto zařazení není tedy původní. Avšak v textu najdeme i některé chyby, které zřejmě ukazují na to, že jde o opis; nejtypičtější z nich jsou asi tyto: ГРѢХИ МОИХА $\langle \text{ГРѢХА МОИ} \rangle$ $\text{ГРѢХА МОИ ВЕЛИКІИ ГРѢХИ}$ »mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa« 56a 9, slova zde uzavřená do špičaté závorky $\langle \rangle$ jsou v rukopise zřetelně přeškrtnuta; místo je zkomoleno, původně znělo asi ГРѢХЪ МОИ , ГРѢХЪ МОИ , МОИ ВЕЛИКІИ ГРѢХЪ (nebo: МОИ ГРѢХЪ , МОИ ГРѢХЪ , МОИ ВЕЛИКІИ ГРѢХЪ). Confiteor je psáno z paměti (v. § 3.2.2), překladatel se v této sekvenci tří zvolání (»mea culpa...«) jistě nezmýlil; zato opisovač, západního ritu neznalý, se snadno »ztratit« v logicky poněkud nepřehledné řadě zvolací věty, zvláště, když neměla interpunkci — prostě neporozuměl smyslu. Je také možné, že první ГРѢХИ МОИХА má znít vlastně ГРѢХЪ МОИХЪ ; záviselo asi na předchozí větě (ř. 8), kde bylo pak vynecháno sloveso: И ВИНЕНЪ $\langle \text{СА ТВОРИЮ} \rangle$. — V rubrice před krédem stojí: $\text{КОЛИ ЕСТЬ НЕДЕЛЯ А ЛИБО СЪО ИНО СА ПОЕТА ВЪРЮЮ ВЪ ЕДИНАГЪ БА}$ 57b 9—11. Tato formulace nedává smyslu; rubrika je improvizována překladatelem a v tom smyslu je také zkrácena. Zněla původně takto: $\text{КОЛИ ЕСТЬ НЕДЕЛЯ ЛИБО СЪО ИНО ПОЕТА СА ВЪРЮЮ ВЪ ЕДИНАГЪ БА}$ tj. 'když jest neděle, anebo jiný svátek, zpívá se krédo'. Překladatel, který zkracoval složitý předpis charvátskohlaholské předlohy,⁸⁴ určitě dobře věděl, že v mešní liturgii neexistuje možnost výběru nějakého »jiného kréda«; porucha se tedy do textu vloudila při opisování (srov. též § 4.3.2/a).

⁸⁴ Na příklad: Hrv má *Viruju vse d(ь)ni n(e)d(ě)le govori se v litě i ošće...* (a tu se podrobně vypočítávají svátky, jež mají krédo) Hrv 98b 2—20.

Zároveň je však třeba konstatovat, že opisovačských chyb je poměrně málo a jazyk se asi příliš neodchyluje od protografu (v. § 5.1). Můžeme se tedy domnívat, že mezičlánků (hyparchetypů) nebylo mnoho, možná že máme před sebou opis první (a jediný?).

5.1 Jestliže je tedy MMM opis, klade se otázka, co z jazykových zvláštností náleží protografu, tj. překladateli, a co vnesl do textu teprve opisovač. Na první pohled by se na příklad mohlo zdát, že jazyková vrstva běloruská náleží jednomu z těchto činitelů, polská pak druhému nebo naopak. To by však byl omyl. V našem rukopise je velmi dobře patrný rozdíl mezi »dobrou« církevní slovanštinou v těch partiích, které byly přeloženy z textu charvátskohlaholské předlohy, a mezi »chatrnou« církevní slovanštinou s vlivy polskými a běloruskými v těch částech, které v charvátskohlaholské předloze vypsány nebyly (zejména v Confiteor a v krédu, srov. §§ 3.2.2, 3.2.3) a konečně mezi jazykem rubrik, které více méně improvizoval a upravoval překladatel sám a psal je bělorusko-polsky s pouhým vnějším nátěrem církevněslovanským. Tato tripartice, tato jazyková nestejnorodost textu, odpovídá přesně poměru překladu k předloze, a pochází tedy od překladatele. Na tohle opisovač vliv mít nemohl. Pro něho byl už celý text v jedné úrovni; logicky nepochopíme, proč by byl zaváděl polonismy nebo bělorusismy ve zvýšené míře právě třeba v Confiteor, v krédu nebo v rubrikách. Proč by byl na příklad zavedl *исповѣдамъ* (1. sg. praes., místo *исповѣдаю*, §§ 3.2.2, 4.2.3.2) právě v Confiteor a *починаса* (3. sg. praes., místo *починається*, § 4.3.2/a) právě v rubrikách? Anebo proč by byl právě v rubrikách zaváděl skoro důsledně plnohlasi, když v základním textu po něm není ani stopy (§4.3.1/c)? — To tedy znamená, že opis dobře zachovává jazykovou charakteristiku protografu. Opisovač mohl různou povahu jednotlivých složek nanejvýš poněkud nivelizovat; mohl všeobecně zvýšit východoslovanský a církevněslovanský jazykový podíl v celku památky; mohl třeba změnit v krédu slovo *каролич'скы* na *собоушню* (§ 3.2.3.4) nebo mohl občas změnit Gsg. f. *важное мѣи* na *важныа мѣи* (§ 4.2.3) apod.

6 Blízko stojí našemu textu — jazykové a snad i původem — latinsko-církevněslovanský bilingvní text Otčenáše, Ave a apoštolského (malého) kréda, jakož i incipit-explicit evangelia I. formuláře sobotní mariánské mše, jež následují v našem rukopise hned za MMM, tj. na fol. 59a 4—b 19. — Další případ překladu (převodu) charvátskohlaholského mešního textu na rusko-církevněslovanský je *чинъ лисы (м'шы, лтшгги) или латинскія сажбы* v polemickém sborníku v knihovně Akademie v Leningradě: sign. 16.3.13 (Осн 1266), cy-

rilská kurzíva (skoropis), 1. čtvrtina XVIII. stol., fol. 133a 1 — 142a 4. To však je převod mnohem mladší, pořízený vysoce odborně; s MMM nesouvisí nijak. O obou těchto památkách pojednám v dohledné době ve zvláštních člancích.

7. Z á v ě r y. Rusko-církevněslovanský text západní mariánské mše v rukopise ГИМ v Moskvě, sign. Синод 558, je převodem z charvátskohlaholského církevněslovanského misálu (§ 2 — celý). Byl pořízen překladatelskou činností jedné osoby, to znamená, že ten, kdo četl charvátskohlaholskou předlohu, převáděl zároveň text do ruské redakce církevní slovanštiny (§ 2.3). Měl před očima hlaholskou předlohu, která byla textologicky (textověkriticky) asi uprostřed mezi misálem Illirico₄ a misálem Hrvojovým (§§ 3.2 až 3.2.1.2); krédo v předloze vypsáno nebylo, je reprodukováno z paměti podle znění, jež se blíží charvátskohlaholskému misálu z r. 1483 (tzv. *editio princeps* §§ 3.2.3.1, 3.2.3.2). Překladatel dobře ovládal ruskou redakci církevní slovanštiny a byl schopen do ní převádět text redakce charvátskohlaholské; jestliže však psal některé texty z paměti (Confiteor, krédo, §§ 3.2.2, 3.2.3) nebo je dokonce sám koncipoval (týká se to prakticky všech rubrik, § 3.2.4 — celý), proniká do jeho jazyka dosti silně vliv běloruský a polský (§§ 4.2.1 až 4.3.4). Překladatel byl tedy patrně B ě l o r u s, vzdělaný v rusko-církevněslovanském písemnictví, ale školený také p o l s k y, polsky možná dodatečně (§ 3.2.3.4 ke konci). Neuměl bezvadně z paměti mešní nicejsko-cařihradské krédo, ale je přece vidět, že se mu aspoň částečně nazpaměť naučil (§ 3.2.3 — celý). Nebyl to tedy kněz charvátskohlaholského, římského ritu. Poněvadž však znal dobře z paměti konkluze modliteb a malé (apoštolské) krédo, je zřejmé, že byl se západní, charvátskohlaholskou liturgií obeznámen. Apoštolský symbol (krédo) uměl v charvátskohlaholské redakci církevní slovanštiny, ale pletl do něho výrazy polské; podobně to platí o Confiteor (§§ 3.2.3.3, 3.2.2 a v odstavcích § 4.2 zakončených číslem 2). Poněvadž se obě tyto modlitby recitovaly (až do nedávné nové úpravy) denně před jednotlivými breviárními hórami, lze se právem domnívat, že překladatel byl frater-laicus v klášteře s charvátskohlaholskou liturgií (bratři laikové recitovali také officium v chóru). — Výběr textu (v. pozn. 5), jeho rozsah (§ 3.1 — celý) i povaha rubrik (§ 3.2.4 — celý, hlavně 3.2.4.5) ukazují, že překlad MMM byl pořízen jako praktická příručka pro laiky, jež jsou přítomni západní liturgii a nerozumějí latinsky, znají však ruskou redakci církevní slovanštiny a cyrilské písmo. Opis pochází z XV.—XVI. století, ale je asi značně blízký

nezachovanému protografu (§§ 5, 5.1). Textověkriticky stojí MMM asi uprostřed mezi misálem Hrvojevým (z r. 1403/4) a Illirico₄ (1. čtvrtina XIV. věku, §§ 3.2 až 3.2.1.2); charvátskohlaholská předloha tedy pocházela asi z 2. čtvrtiny XIV. století; poněvadž převod byl pořízen dosti daleko od domovského území charvátského (viz dále), je třeba počítat s jistým »exportním zpožděním«. Nebudeme tedy daleko od pravdy, jestliže budeme počítat s tím, že převod, protograf MMM vznikl v první polovině XV. století.

Kdo, kde a pro koho mohl v 1. polovině XV. věku MMM přeložit? Odpověď je celkem jednoznačná: Překládal Bělorus, vzdělaný církevněslovansky a polsky, znalý hlaholice, charvátskohlaholské redakce církevní slovanštiny i charvátskohlaholské liturgie; byl to literát, který se na úrovni bratra-laika obeznámil s krédem mešním a s polským nebo aspoň s částečně polonizovaným Confiteor a krédem apoštolským (obě tyto modlitby jsou na Východě v dané podobě neznámé). Byl to tedy takřka jistě příslušník klášterní komunity v klášteře sv. Kříže na Klepaři v Krakově, kde charvátskohlaholská (západní) slovanská bohoslužba kvetla od r. 1390 do sklonku XV. století⁸⁵ (zavedli ji tam Jagelonci podle vzoru pražského kláštera emauzského). Překladatel přišel do Krakova z běloruských krajín pravděpodobně s jagelonským dvorem, který s litevsko-běloruským prostředím udržoval stále styky; tak na příklad ještě za krále Kazimíra IV. (vládl 1445—1492) působili v Krakově i jinde v Polsku východoslovanští výtvarní umělci.⁸⁶ Jeho otec Vladislav II. Jagelo (vládl 1386—1434) se roku 1422 oženil s Žofií Holšanskou (byla to jeho čtvrtá manželka, matka Kazimíra IV.), dcerou bělorusko-litevského knížete; Holšany, odkud rod pocházel, leží asi 100 km szz. od Minska, blízko litevské hranice. Je dobře známo, že tato královna měla živý zájem o slovanské písemnictví. Podle mého mínění můžeme vyslovit hypotézu, že překlad MMM byl pořízen přímo pro královnu Žofií Holšanskou, asi brzy po jejím příchodu na krakovský jagelonský dvůr, v době, kdy po první přícházela do styku se západní liturgií; to znamená, že by protograf MMM vznikl r. 1422 nebo krátce potom.

Pokud vím, je text MMM prvním a zatím nejstarším dokladem přímého kulturního styku církevní slovanštiny redakce charvátsko-

⁸⁵ Srov. L. Moszyński, Liturgia słowiańska i głągolskie zabytki w Polsce, Slovo 21 (1971) 255—273 (datování: 269—270).

⁸⁶ Srov. Sobolevskij, o. c. (v. pozn. 1), 193—197.

hlaholské s církevní slovanštinou redakce ruské (»ruské« ve smyslu klasické terminologie, zahrnující pod tento pojem východoslovanskou redakci církevní slovanštiny vůbec); je to první známý případ převodu charvátskohlaholského textu na text rusko-církevněslovanský (srov. též § 6).

Z hlediska kulturněhistorického je důležité, že k tomuto kontaktu došlo právě v Krakově, pod vlivem jagelonského dvora, v charvátskohlaholském klášteře sv. Kříže na Klepaři. Existence a působení tohoto izolovaného římsko-slovanského bohoslužebného a kulturního centra měly tedy i praktický význam a dosah: charvátskohlaholský Klepař skutečně fungoval — aspoň v jistém smyslu — jako spojovací článek mezi slovanským Východem a Západem; tento klášter byl tedy v tehdejší krakovské prostředí více než pouhým symbolem, jak jsme byli dosud ochotni se domnívat.⁸⁷ Vědomí identity jednoho církevněslovanského jazyka ve dvou redakcích se v něm osvědčovalo i v praxi a setkaly se v něm, skutečně a reálně, obě složky slovanské knižní vzdělanosti — západní i východní. Po 600 letech se tu zase dotkly a propletly obě větve jediného stromu, jehož kořeny tkví v cyrilometodějské činnosti IX. věku.

8. MISSAE MOSQUENSIS RUSSICO-SLAVONICAE (RITUS ROMANI) DE S. MARIA IN SABBATO (III) EDITIO

Manuscriptum: codex chartaceus, cyrillicus (semiuncialis), saec. XV—XVI, Musei Reipublicae Historici Mosquae (Государственный Исторический музей), Синод 558 (Горский II/3, 765—766), fol. 55b 27—59a 4.

Missae textus liturgicus in editione latinis partium singularium nominibus in margine dextro appositis munitur; post siglam *Hrv* folia et columnae et lineae locorum parallelorum in Hervoiae Ducis Spalatensis missali croatico-glagolitico sequuntur (sec. editionem Zagradiensem, v. notam 4). Ubi vero Hervoiae missale nullum textum comparabilem praebet, pagina, columna, lineae missalis M. Caramani (v. eandem notam) indicantur sigla *Car* anteposita; loci

⁸⁷ Podobné to platí o pražských Emauzích; srov. F. V. Mareš, Kyrillo-methodianische Wurzeln der tschechischen diakritischen Orthographie, Anzeiger der phil.-hist. Klasse der ÖAdW 110 (1973) 81—99.

Uncis angulatis [] atheteses collocantur, i. e. litterae per scribae errorem exaratae, quae omitti debent.

Uncis acutis < > litterae per scribae errorem omissae clauduntur.

Uncis inclinatis // voces amplectuntur, quas scriba ipse linea transversa delevit.

Errores, qui neque uncis angulatis neque acutis emendari possunt, not (*sic!*) apposita signantur atque lectio recta sub linea (in paginae calce) restituitur.

Fol. 55b

- 27 каѣ^ сѧ мѣша чететь римскии^ шьбъ-
 28 чаенъ мат^це вѣѣн. Напервѣи колн оуже
 29 каѣ^ланъ оубр^авшиѣ^ приступивъ кълтарю и пе-
 30 режекиавшиѣ^, поклакнет^ а речеть, каппай^, Ёо

»In nomine Patris«

Car 1a 6—7

- 1 нмаѣ шѣа и сѣа и сѣаго дѣа. Помочъ нѣа въ нмаѣ

»Adiutorium nostrum«

Car 1b 3—5

27—28 шьбъчаенъ 'ritu'; cf. notam 81. — 29 кълтарю = к-ъ-лтарю =
 к(ъ) олтарю. — 29—30 пережекиавшиѣ v. §§ 4.3.1/a, 4.3.2/a.

Fol. 56a

- 1 гѣ^не, а дале за нмаѣ жаѣ^ речеть сѣтворншаѣ^ нѣо
 2 и землю, каппай^ внидѣ къ влтарю вѣѣю жаѣ^
 3 къ бѣс вешелашеноу юность мою, каппай^ испо-
 4 вѣдаюса бѣс шѣю и сѣс и сѣомѣ дѣс и сѣон марѣи
 5 мѣце вѣѣн, и стомѣ (sic!) петрѣс и сѣомѣ павлѣс,
 6 и всема сѣтымъ исповѣдам^ вси мои грѣхи великѣи
 7 и малыи, которы(м)и еси сѣгрѣшиѣ^ шт^а моѣѣ^
 пороже-
 8 нѣа, ажъ до снх^ часовъ, всего сѧ каю и виненъ
 <сѧ творю (?)>
 9 грѣхи моих^ /грѣх^ мон/ грѣх^ мон великѣи
 грѣхи

»Introibo ad altare«

Hrv 136a 12—14

»Confiteor«

(Car 1b 16—30)

- 10 то вьочиѣ^ правою рѣкою в' перси а говорить
 11 моаниа гѣ^а ба да ми простит^ грѣхи мои, и да маѣ
 12 помилуѣеть и в' животѣ вѣч^ном^, дѣлѣ^ речет^
 /амѣн^/

- 13 аниѣ^ млѣ^тивъ тобѣ вѣдетъ гѣ^ь бѣ шѣе »Misereatur tui/ve-
 дѣховнын stri« (Car 1b 31—35)

- 14 шт^апсстит^ ти вси грѣхи твои, и приведедѣ тѧ

- 15 в' животъ вѣчныи, каѣ^лаѣ^ речеть яменѣ^.

- 16 дѣлѣ^ речеть исповѣд^ туюж^ а потом^ каппай^ речеть

- 17 млѣ^тивъ всди вам^ гѣ^ь бѣ дѣховнаѣ вратѣе (Car 2a 7—9)

шт^апс-

- 18 стит^ вам^ вси грѣхи ваши, и приведедѣ вас^ в' жи-

- 19 вотъ вѣчныхъ. жакъ речеть диниѣ. поѣ речеть [въ]
- 20 шт^даніе съгрѣшеніи и шт^пущеніе всихъ грѣховъ ва- »Indulgentiam«
(Car 2a 11—14)
- 21 шихъ. подан вамъ всемогѣи бѣ жакъ речеть диниѣ.
- 22 поѣ рече бѣ ты швратиш ны и живиши ны жакъ »Deus, tu conversus«
Hrv 136a 18—19
Car 2a 16—23
- 23 речеть и людіе твои. възвеселатѣ ѡ товѣ.
- 24 поѣ речетъ гвни намъ гѣли млѣть свою жакъ и
спѣеніе твое
- 25 данжъ намъ. поѣ речетъ. гѣли оуслыши млѣтвѣ
мою. жакъ
- 26 вопль мон к' товѣ да приндетъ поѣ речеть. гѣль с ва-
- 27 ми. жакъ речетъ и з дѣхомъ твоимъ затыи
каплайъ вста-
- 28 нетъ а сложитъ рѣки и головъ схиливъ говоритъ. шт^ »Aufer a nobis«
Hrv 136a 20—23
- 29 ни шт^ наѣ помолни тѣ гѣли всѣ безъ законѣи на-
- 30 ша. да къ сѣмъ стѣмъ чѣ тыи мисли до-
- 31 стонни винти можемъ. хѣ томъ гѣдемъ нашимъ

5 стому sine abbreviationis signo. — 6 et 11 исповѣдамъ, молимъ cf. § 4.2.3.2. — 7 ели = есмь, § 4.2.3.1/2. — 9 linea integra mutilata est, v. § 5. — 13 et 14 et 18 вѣдетъ - приведесть, cf. § 2.2.2.1. — 14 et 17—18 шт^пущитъ fortasse pro participio шт^пущитъ aut шт^пуща, cf. § 2.2.2.2/1 c. — 22 швратиш ны (sic!) mutilatum; obrac̄ Hrv 136a 18, obrac̄sē Car 2a 16, cf. § 4.2.3. — 30 къ сѣмъ стѣмъ fere accurate congruit cum k' s(ve)tas(ve)timъ Hrv 136a 21, dum Ill Nk Ro k' s(ve)tim' s(ve)tihi' legunt, къ svētimъ s(ve)tihiъ Car »ad Sancta sanctorum«.

Fol. 56b

- 1 амень. я даи поступамъ к олтарю говоритъ
- 2 молими тѣ гѣли да достоннѣ есмь стѣхъ твоихъ »Oramus te, Dne«
Hrv 136a 24—27
- 3 нуже моци шедѣ сътъ и всѣхъ стѣхъ твоихъ
шт^поу-
- 4 стити рачъ вси грѣхи мон диниѣ. м'ша вѣи (sic!)
- 5 починаемъ Ѣси сѣа родъ и вѣи дѣо цѣа кото- *Introitus
Hrv 212c 25—29
- 6 рыи держитъ нѣо и земли въ вѣки дѣо вѣе кого
- 7 вѣа миръ шврати не можетъ. тои сѣ оу тво-

- 8 ен оутровѣ затвори. и сътвори сѣ члѣкѣ. слава
 9 ѡцю и снѣ и стѣомѣ дхѣ. ꙗкожъ вѣ искони и нинѣ
 (sic!) и
 10 всегда и в' вѣки вѣкомѣ аминь. и шпѣтѣ речѣ Гїси
 11 сѣа родѣнѣшѣ дѣо црѣѣ которѣи нѣо и землю дерѣ-
 12 житѣ вѣ вѣки. дѣо бѣе кого вѣсѣ мирѣ швѣтѣи
 13 не можетѣ тотѣ сѣ вѣ твоен оутровѣ затвори сѣ.
 и сѣ-
 14 творисѣ члѣкѣ. Слава ѡцю и снѣ и стѣомѣ дхѣ ꙗ- (Hrv 1b 1)
 Car aa 14—16
 15 кожъ вѣ искони и нинѣ и всегда и в' вѣки вѣкомѣ.
 16 аминь. и шпѣтѣ речѣ тонжѣ стихѣ бѣи потомѣ речѣтѣ
 17 гѣѣи помниши жакѣ речѣтѣ гѣѣи помниши поѣ речѣтѣ »Kyrie«
 18 гѣѣи помниши. жакѣ гѣѣи помниши поѣ речѣтѣ хѣѣе Hrv 1b 2—3
 поли-
 19 ши. и жакѣ речѣтѣ хѣѣе помниши. поѣ гѣѣи По-
 20 ниши. жакѣ гѣѣи помниши. потомѣ поѣ подѣнѣсѣ рѣ-
 21 ки и сложитѣ речѣ Слава вѣ в[ѣ]шнихѣ вѣсѣ и »Gloria«
 на земли Hrv 240a 27—b 15
 22 мирѣ. вѣ члѣкѣцѣхѣ блговоленїе. хвалимѣ тѣ и блго-
 23 словимѣ тѣ кланѣем ти сѣ и славослѣвимѣ тѣ
 блго-
 24 датѣ въздаем ти. великѣа радѣнѣ славы твоеѣ гѣѣи
 25 црѣю нѣсѣнѣи. и дше стѣи сирѣтѣ оутѣшитѣлю Hrv 240b 17—31
 26 гѣѣи бѣ агньче снѣ шѣ. первороженѣи из мѣ-
 27 ри и дѣи мѣри. (sic!) которѣи в'землѣши грѣхи
 28 мироу. помниши на сѣ ꙗко ты единѣ стѣ просѣ-
 29 вѣщаѣ марїю. ты еси единѣ вышнїи мрїю ш-
 30 правлѣѣ. ты еси единѣ гѣѣ мрїю корѣноваѣ їсѣ
 31 хѣ и сѣ стѣимѣ дхѣомѣ вѣ славѣ бѣ ѡца аминь:

2—4 да ... рачѣ anacoluthon, v. § 2.1.3/4. — 2 достонїѣ есмь = достонни есмь. —
 3 моци »reliquiae«, v. § 4.2.4.2/1; — швѣтѣ v. § 2.2.1.3. — 4 вѣи про матки vel
 матери вѣи. — 5—16 v. §§ 2.1.2/a, 2.1.4/a, 4.1/a. — 17—20 v. § 4.1/b. — 24—31
 v. § 2.1.4/b. — 26 снѣ = Vsg., v. § 4.2.3.1/1. — 26—27 мѣри и про марїи, aut
 alterum мѣри про марїи. — 28—30 просѣвѣщаѣ, шправлѣѣ v. § 2.1.4/b, notas 20 et
 21. — 30 корѣноваѣ v. § 2.2.1.3.

- 1 Затѣмъ ѿ шевронвшисѣ на цркви рски сложнѣ речетъ
 2 гѣль с вами жакъ съ дхѣмъ твоимъ поиъ речетъ
 полно-
- 3 лигъсѣ Подан намъ рабомъ твоимъ и рабынамъ *Oratio
 Hrv 212c 29—d 6
- 4 просимъ гѣли бѣ нашъ вѣчныхъ (sic!) мысли и
 тѣмъ здравіемъ
- 5 радѣватнѣ. и преславнымъ бжннымъ мрїа всегда
 дѣвы
- 6 ходатаиствомъ. штѣ настоящимъ избавитнѣ печали
 7 и вѣчнагъ намъ оуживати веселїа подан гѣдемъ
 ншнмъ
- 8 ісусѣмъ хѣломъ снѣмъ твоимъ которыи зѣ бѣгомъ
 шїемъ
- 9 живеть и цесарѣтвезеть. въ единствѣ дхѣ сѣаго
 10 бѣ въ вси вѣки вѣкшмъ. жакъ диннъ затѣмъ поиъ
- 11 речѣтъ. чтѣнїе книгъ прѣдрѣти. вѣкѣмъ апѣла чте- *Lectio
 Eccli 24, 14—16
 Hrv 212d 6—17
- 12 тѣмъ Сѣтѣмъ зачала прѣдѣе вѣкѣмъ сѣздана есмь
 13 и до градшцаго вѣка. не престаннѣ в жилищи
 14 сѣмъ прѣдѣ нимъ послѣжннѣ. (sic!) и тако в
 сїонѣ оу-
- 15 твержена быхъ и въ граде свѣчена быхъ такожѣ по-
 16 кон(хъ)сѣмъ и въ ерц[ѣ]линѣ швласть моѣ.
 вселнхѣмъ в лю-
- 17 дѣхъ чесныхъ. и в частѣхъ бѣ моего достѣнїю
 (sic!) еѣ. и въ 1-
- 18 сполненыхъ (sic!) прѣдѣобныхъ оудержанїе мое :
 конецъ апѣлѣс
- 19 потомъ пѣкни Бжнна и чѣтна еси дѣо мрїе. *Graduale
 Hrv 212d 17—20
- 20 котораа безъ прикосненїа сѣсѣда нандена еси
 21 мѣн сїснтѣмъ дѣо вїце. кого вѣсѣ миръ швнати Hrv 212c 27—29
 22 не можеть. оу твоен сѣм оутровѣ затвѣри и сѣ-

23 ТВОРИ́СЪ ЧѢВКЪ АЛѢШНА. ЖЕЗЛА́Ъ ТѢСѢВЪ ПРОЦВѢТЕ *Alleluia
Hrv 212d 21—24

24 ДѢА БѢ И ЧѢВКА ПОРОДИ БѢ МИРА ВРАТИ́СЪ И ПРИАШ-

25 ЧИ НИЖА́НА К ВЫШНИИ́А АЛѢШНА. КОЛЖЪ СЪ АЛѢШНА НЕ

26 ПОЕТЪ И ТОЕ ГОВОРА́ТЪ. РАДА́УНСА ДѢО МРІЕ ВСА СЪБЛАЗНЫ *Tractus

Hrv 212d 25—31

27 ЕДИНА ИЗГЪБИЛА ЕСИ ВЪ ВСЕИ́Ъ МИРЕ. КОТОРАА

28 ГАВРІИЛА АРХА АНГЕЛА РЕЧЕМЪ ВЪКРОВАЛА ЕСИ. КОГЪ ДЪ

29 ДѢА БѢ И ЧѢВКА ПОРОДА́НЪ. И ПО РЖСЪ ТВѢ ДѢОЮ

НЕВРЕЖДА́Е-

30 НА ПРЕБИЛА ЕСИ. БІ́ЦЕ МІ́Н ЗА НАСЪ: ТО РЕКЪ ПО(ПІ́А)

И ПОЛО-

31 ЖИТЬ КЪНИ́ГЪ НА ЛѢВОН СТОРОНѢ УЛОРА. (sic!) ПОГОМЪ

4 вѣчныи pro вѣчныа, v. § 2.1.3/2. — 5 дѣа: littera ultima in fine lineae sicut litterarum ъ + i iunctura scribitur trabe transversa colligata. — 14 pro послажнѣ, cf. § 2.1.3.1/1. — 17 про достоаиѣ, cf. § 2.1.3.1/3. — 17—18 въ исполненыхъ lege recte въ исполнены, cf. § 2.1.3.1/4. — 18 апсѣа in margine exaratum est. — 21—23 v. § 2.1.2/a. — 23 алыа v. § 2.2.4.1, notam 34. — 24—25 v. § 2.1.3.1 (in fine). — 28 аруа ангела velut duae voces intellegitur (apice in alterius vocis initio testante). — 31 про улара (pronuntiatio dialectalis?).

Fol. 57b

1 ЧТЕТЬ ЕУГЪЛІО И РЕЧЕ ГѢАЪ С ВАМИ. ЖАКЪ И З ДЪХОМЪ

2 ТВОИМЪ. ПОПЪ ОУЧНИИ КРѢТЪ ОУГЪЛІИ. И РЕЧЕТЪ НАСАКЪ *Evangelium

L 11, 27—28

Hrv 212d 31—213a 8

3 ДОВАНИЕ[МЪ] СЪАГО ЕУГЪЛІА УТЪ АСКИ. ЖАКЪ РЕЧЕТЪ
САДЪА

4 ТОВѢ ГѢАИ. ПОПЪ ЗЛОЖИВЪ РЖИ И ЧТЕТЬ: ЕЪ УНО

5 ВРЕМЪ БЫСЪ КОГДА ГОВОРИАЪ ІСУСЪ КЪ НАРОДСЪ ВЪЗДВИ-

6 ГШИ ЖЕНА НѢКАА УТЪ НАРОДА ГІСЪ РЕЧЕ ЕИШ БАЖЕ-

7 НО ЧРЕВО НОСИВШЕЕ ТА И СЪСЦА РАЖЕ ЕСИ СЪСАА.

8 УИ ЖЕ РЕЧЕ. ТЪАЖЕ ОУВО БАЖЕНИ СЪТЪ СЛЫШАЩЕ-

9 И СЛОВО ВЪКІЕ И ХРАНАЩЕ ЕРЪ: КОНЕЦЪ ЕУГЪЛІО КОЛИ

10 ЕРЪ НЕДѢАА А ЛОВО СЪО. ИНО СЪ ПОЕТЪ ВЪКРЮ КЪ ЕДИ-

11 НАРЪ БѢ. ПОПЪ СТАВЪ ПРѢДЪ УЛАРЕМЪ ВЪЗДВИВЪ РЖИ РЕЧЪ

12 ВЪКРЮ ВЪ ЕДИНУРЪ БѢ УТАЦА ВСЕМОГЪЩЕГО. ТВОРЦА Credo

нѣс Hrv 240c 1—d 11

13 И ЗЕМЛИ. ВИДИМЫХЪ ВСѢХЪ И НЕВИДАНИМЫХЪ

ЕДИНУРЪ ГѢАА НА-

- 9 тѣ гѣ^и поименованіемъ бѣжное мѣи^и всегда дѣи^и
 10 ходатаиствома^ к' вѣчнои^и и престолачелн^и сѣе при-
 11 ношеніе наи^и да приспѣют^ (sic!) къ сїсенію и
 к лироу^
 12 гѣ^демъ нашин^и ису^а хѣ^тома^ сїома^ твоима^
 которын
 13 с тобою живеть и црѣвзеть (sic!) бѣ а то высоко
 14 речет^ и во всѣ вѣки вѣкѣ. жак^ речет^ диннѣ. Praefatio de BMW
 пои^ речѣ^ Hrv 138b 1—14
 15 гѣ^ с ваин. и з дсхом^ твоима^, пои^ речѣ^
 во вышнихъ^
 16 срда^ца. жак^ речет^ наидны к гѣ^ви. пои^ речеть
 хвалоу^
 17 възсмыдем^ гѣ^ви вѣс нїемн^и. жак^ речет^ достоинно
 18 и праведно еѣ^ (п)ои^ речет^ под^ неѣ^ рски. Ю истиннн^и
 19 достоинно и праведно еѣ^ право [и сѣително] и сїси-
 20 телно наи^и <те>вѣ ѡвдѣ и везде хвалы въздавати
 гѣ^и
 21 сѣын ѡче всемогїи вѣчнын бѣ. и тебѣ в часть Hrv 137d 27—138a 6
 (sic!)
 22 бѣжное мѣи^и всегда дѣи^и хвалити и бѣгословити
 23 и педѣковати (sic!) таже единочадын сѣи^ твои сѣа-
 24 го дѣа ѡсѣненіемъ почет^ и дѣства славою пре-
 25 бываючи. свѣт^ вѣчнын всеи^и лироу^ изаїа ису^а хѣ^а
 26 гѣ^а нїего наже величество твоѣ хвалат^, дѣган
 27 поклоняютсѣ гѣ^дствїа трепещт^ власти. нѣса Hrv 138b 17—25
 28 и нѣаннѣа силы. и бѣжннын серадин^и съ ѡбчин^и
 рад^о^ва-
 29 нїемъ сажат^, с ниннж^ и наши гласы да
 совокспити
 30 повелншн. мїи^и тѣ прилѣжннын исповѣданнїемъ

1 цѣкаюць v. § 4.2.4.2/3. — 4 in huius lineae initio lacuna patet, quae rubris litteris, vocem пои^ designantibus, implenda erat. — 8 etiam hic litterae circiter sex omissae sunt (post vocem мовит^); fortasse и речет^ rubris litteris erat supplendum vel potius aliqua tituli N(a)d(ь prinosi) Hrv Ill Nk Ro («Super oblata») versio; — свонн^ про твоин^и. — 11 pro приспѣют^, cf. § 2.1.3/3. — 13 црѣвзеть sine compendii signo scriptum est. — 15 iterum aliquot litterarum lacuna; patet rubrum жак^ речет^ omissum esse. — 20 ѡвдѣ v. § 2.2.1.3. — 21 pro честь, v. § 2.2.4. — 23 про предиковати, v. § 2.2.1.3. — 24—25 cf. § 2.2.2.2/1b. — 25 всеи^и лироу^ »mundo«, cf. § 2.1.3.1/5, notam 17. — 29 сажат^ v. § 2.2.1.1, notam 24. — 30 fol. 58a lines triginta tantum continet.

- 1 ГОВОРАЧИ СТЬ СТЬ СТЬ ГЦЬ БЪ САВАΩЃЪ ПОНА »Sanctus« et »Benedictus«
 ССТЪ НС-
 Hrv 138b 25—30
- 2 БЕСА И ЗЕМЛѦ СЛАВЫ ТВОЕѦ УСАИНА ВЪ ВЫШНИХЪ
 БЛГЦЪ В-
- 3 НЪ ИЖЕ ПРІИДЕ ВО ИМА ГЦЪ НЕ УСАИНА ВЪ ВЫШНИХЪ.
 ПО(ТОМЪ)
- 4 ПОДЪНОСИТЬ БЖІЕ ТѢЛО И БЖІЮ КРОВЬ А ГОВОРИТЪ МАТ(И)
 5 ТАМНИИ. КОЛИЖЪ ОУЖЕ ПО БЖІЕЛЮ ТѢЛЕ ВЪДЕТЬ (О-)
 6 ПАТЪ ГОЛОСОМЪ РЧЕТЪ. ПОИЪ ДЕРЖА БЖІЕ ТѢЛО НАДЪ КЕЛИХОМЪ »Praeceptis salutari-
 В(Ъ) bus« et »Pater noster«
 Hrv 140b 22—140c 7
- 7 ВСѦ ВЪККИ ВЪККΩМЪ ЖАКЪ РЧЕТЪ АМЕНЬ И ШПАТЪ
 8 РЧЕТЪ КЛАДУЧИ БЖІЕ ТѢЛО НА ШТАРЪ. ПОМОИИМЪ
 9 СѦ ЗАПОВѢДЪНЫМИ (sic!) СПЕНТЕЛНЫМИ НАУЧЕН[М]И
 (И) БЖЕ-
- 10 СТВЕННЫМЪ [И] НАПРАВЛЕНІЕМЪ ШБРАЗОВАНІ[ЕМЪ] СМЪМЪ
 11 ГОВОРИТИ. ШЧЕ НИШЪ ИЖЪ ДНИИЪ А ЗАТЪМЪ
 ВЗЛБЪ
- 12 БЖІЕ ТѢЛО И ПЕРЕЛОМИТЪ НАДЪ КЕЛИХОМЪ И РЧЕТЪ ВЪ ВСѦ »Per omnia saecula
 ВЪККИ saeculorum«
 Hrv 140d 1
- 13 ВЪККΩМЪ РЧЕТЪ ЖАКЪ АМЕНЬ. А ВЛОЖИВЪ БЖІА ТѢЛА ЧАСТЬ
 14 ВЪ КЕЛИХЪ И РЧЕТЪ. АГЪНЧЕ БЖІИ КОТОРЫИ ВЪЗЕМЛЕШИ »Agnus Dei«
 Hrv 140d 12—17
- 15 ГРЪХИ МИРА ПОМИЛОУИ НАСЪ ВЖЪ (А)ГЪНЧЕ БЖІИ КОТО-
 16 РЫИ ВЪЗЕМЛЕШИ ГРЪХИ МАРЪ (sic!) ДАН НАМЪ МИРЪ.
 ЗАТЪМЪ
- 17 СѦ ПРИЧАСТИТЪ. А КНИГИ ПЕРЕЛОЖИТЪ НА ДРУГЮ СТО-
 18 РОНЪ ШТАРА РЧЕТЪ ПОИЪ БЛЖНО ЧРЕВО КОЕ ПОШАШЕ *Communio
 Hrv 213a 16—18
- 19 ВЪЧЪНΩГЪ ШЦА СНА. А ЗАТЪМЪ ШБЕРНУШИСЪ КЛАПАИ
 20 ИЗЪ ЛЮДЪИ И РЧЕТЪ ГЦЬ СЪ ВАМИ ЖКЪ РЧЕТЪ И ЗЪ
 ДХОМЪ ТВОИМЪ.
- 21 И ШПАТЪ ШБЕРНУШИСЪ ПОИЪ КЪ ОЛТАРЮ ГОВОРИТЪ. ПОМО-
 22 АИСЪ. ПРИИМШЕ ГЦЪН ВЪЧЪНΩГЪ СПНІА ПОМОЩЬ МО- *Postcommunio
 Hrv 213a 18—23
- 23 АИИ ТА. ДАН БЛЖНЫМЪ ВСЕГДА ДЪВЫ МИИ ПОМОЧЪ
 24 МИ ЗДЪ И ВЕЗДЕ ЗАЩИТИТИСЪ НАМЪ. ВЪ НЕИЖЪ ЧАСТЬ
 ЕСИ (sic!)

- 25 ТВОЕМОЪ ВЪЗДАХОМЪ ВЕЛИЧЕСТВІЮ. ГСЪ ДЕМЪ НШІМЪ
 26 ІСУСЪ ХЪАТОМЪ СНОМЪ ТВОИМЪ. КОТОРЫИ З БГОМЪ
 ШЦЕМЪ
 27 ЦРЪАТВЕЗЕТЪ. ВЪ ЕДИНЬСТВЕ ДХА СЪАГО БА (sic!)
 ВЪ ВСА
 28 ВЪКИ ВЪКШМЪ. ЖАКЪ ДЛИНЪ ПОІА РІА ШЕРНС-
 29 ВСА НА ЛЮДАНИА НДЪБТЕ М'ША ЕСЪ ЖАКЪ РЕА БСДН »Ite« et »Benedicamus
 ХВАЛИМЪ. (sic!) Domino
 Hrv 141b 30—31
 30 И ПОТЪОМЪ ПОІА РЕЧЕТЪ БЛГЪВНИМЪ ВАСЪ ЖАКЪ РЕЧЕТЪ
 БЪ (sic!) ПОІА
 31 ЖЕК'НАЮЧИ РЕА. БЪ ЕДИНЬСТВЕ ДХА СЪА. БААГЪВНИ Benedictio
 ВАСЪ Hrv 141c 3—4

3 прінде cf. § 2.1.3/5. — 4 млт(и) lege м(о)л(и)твы. — 9 заповѣд^ными lege заповѣди
 vel заповѣд^ными »praecipis«, Zap(o)v(ě)d'mi Hrv III Nk Ro 1483 Car Vajs. —
 11 inter иж^ et длин^ lacuna litterarum circiter sex patet; verisimiliter voces
 втан реА rubris litteris hic scribendae erant, cf. Vtai rečety Hrv III Nk Ro.
 — 13—14 cf. §§ 3.1.2/13 et 3.1.4. — 15 вж^ = дважды ('bis', repetitionem indi-
 cat). — 16 про мнрѣ. — 17 post vocem причастит^ lacuna mediocris patet; for-
 tasse rubra littera ж ante atrum а omissa est: <ж>а(к^) книги переложит^ ...
 — 24 здѣ и вездѣ »ubique«, v. § 2.2.1.3 (ad finem); — часть про честь, v. § 2.2.4;
 — еи pro сѣ, v. notam 8 (ad § 2.1.1). — 29—30 v. § 4.1/c. — 30—31 v. § 2.2.2.1.
 — 31 жек'наючи v. §§ 4.3.1/a et 4.3.2/a. — 31sq. v. § 2.1.4/c.

Fol. 59a

- 1 ШЦЪ И СЪЪ. ТО ЕСЪ КОНЕЦЪ МШН МЪКИ ВОЖІИ.
- 2 ТОАКО ТЫЕ СЛОВА ПИСАНЫ ШТО КАПАИА ГЛАСОИА
- 3 ГОВОРИТЪ НА МШН ШТО В ТАИНИЦИ ГОВОРИТЪ ТО-
- 4 ГО НЕТА

Zusammenfassung

DIE MOSKAUER MARIENMESSE

(Beleg der Berührung
der kroatisch-glagolitischen und
russisch-kirchenslavischen Buchkultur
auf polnischem Boden im Mittelalter)

§ 0. Im Jahre 1910 hat A. I. S o b o l e v s k i j darauf aufmerksam gemacht, daß in der synodalen Handschriftensammlung ein russisch-kirchenslavischer Meßtext römischen Ritus erhalten ist. — 0.1 Später wurde dieser Text nur erwähnt (Vašica, Tschizewskij, Laurenčić), nicht jedoch untersucht. — 0.2 Im Jahre 1965 habe ich die Ausgabe des gesamten Textes vorbereitet; die splendide Agramer Edition des *Missale Hervoiae Ducis Spalatensis* (s. Anm. 4) ermöglicht jetzt einen Vergleich mit den kroatisch-glagolitischen Denkmälern.

§ 1. — 1.1 Die MMM (= Moskauer Marienmesse) ist in einer kyrillischen (halbunzialen) Sammelhandschrift (Papier) vom Ende des XV. oder vom Anfang des XVI. Jahrhunderts erhalten. Sie wird im Moskauer Historischen Staatsmuseum aufbewahrt (Signatur: *Sinod* 558). — 1.2 Der Text der III. Marienmesse am Samstag mit den laut gelesenen Teilen des Meßordinariums befindet sich auf fol. 55b 27—59a 4.

§ 2. Die russisch-kirchenslavische MMM entstand eindeutig durch sprachliche Übertragung aus einem entsprechenden kroatisch-glagolitisch-kirchenslavischen Text. Ferner werden Beweise dafür erörtert:

2.1 Beweise textologischen Charakters: 2.1.1 Die textologische Einheit beider Versionen als Ganzes. — 2.1.2 Ausgeprägte textologische Übereinstimmungen. — 2.1.3 Gemeinsame Fehler; 2.1.3.1 andere Fehler. — 2.1.4 Liturgische Besonderheiten.

2.2 Beweise sprachlichen Charakters: 2.2.1 Im Wortschatz: 2.2.1.1 gleiche Auswahl von Synonymen (2.2.1.1.1 auch bei Wiedergabe verschiedener Synonymen des lateinischen Originals); 2.2.1.2 alte kirchenslavische Wörter; 2.2.1.3 Kroatismen; 2.2.1.4 Wörter, die im Osten nicht üblich waren; 2.2.1.5 das Relativpronomen *ki/iže* 'der, welcher'. — 2.2.2 In der Syntax: 2.2.2.1 Imperativus der 3. Person sg.; 2.2.2.2 (1) *ablativus absolutus*, (2) einfacher Ablativ, (3) Relativsätze (*N. B.* Spuren der griechischen Vorlage des altkirchenslavischen Urtextes in Bibelzitate), (4) *accusativus cum infinitivo*; 2.2.2.3 Verwendung der Präterita. — 2.2.3 In der Flexion. — 2.2.4 Im Bereich der Lautgestalt (2.2.4.1 westliche/östliche Formen *amens/aminb*, *alleluia*). — 2.2.5 In der Schreibart.

2.3 Zusammenfassung über die Übereinstimmungen der MMM und des kroatisch-glagolitischen Textes. Es ist anzunehmen, daß sich an der Übersetzung nur ein Literat beteiligte (2.3.1 die Voraussetzung, daß zwei Personen am Werk gewesen wären, ist eher unwahrscheinlich).

§ 3. Textvergleich mit den kroatisch-glagolitischen Meßbüchern.

3.1 Der Umfang der MMM: 3.1.1 Was ist in der MMM enthalten, 3.1.1.1 was ist da über das Ausmaß der kroatisch-glagolitischen Texte vorhanden;

3.1.2 was fehlt; 3.1.3 Verschiebungen im Text; 3.1.4 Auswertung der Ergebnisse: die MMM war als ein praktisches Hilfsmittel für die Laien bestimmt, die nicht lateinisch verstanden.

3.2 Das Textverhältnis der MMM und der kroatisch-glagolitischen Meßbücher: 3.2.1 Im Grundteil der MMM sind (3.2.1.1) nur zwei Varianten mit dem Novak-Missale gemeinsam, fünf Lesungen stimmen mit keinem kroatisch-glagolitischen Missale überein, sonst (3.2.1.2) steht das Ganze textkritisch etwa in der Mitte zwischen dem Hrvoj-Missale und Illirico⁴. — 3.2.2 Zum Confiteor ist es uns nicht gelungen, eine genauere Vorlage zu finden. — 3.2.3 Das Kredo: 3.2.3.1 sein Text entspricht am nächsten der Lautung der kroatisch-glagolitischen *editio princeps* (Venediger Druck aus d. J. 1483) und dem Novak-Missale; 3.2.3.2 die Koinzidenzen mit dem Hrvoj-Missale sind gering; 3.2.3.3 es läßt sich der Einfluß des kirchenslavischen und polnischen apostolischen Glaubensbekenntnisses feststellen (*symbolum Apostolicum*, »kleines« Kredo); 3.2.3.4 der ebenso feststellbare Einfluß des östlichen Kredos hätte ins Denkmal erst beim Abschreiben eindringen können (3.2.3.4.1 es sind auch auffallende Abweichungen von der östlichen Lautung zu verzeichnen); 3.2.3.5 einige wenige Lesarten gehen auf keinen uns bekannten Text zurück. — 3.2.4 Die Rubriken: 3.2.4.1 ihr Ausmaß; nur etliche Rubriken lassen sich (3.2.4.2) mit den kroatisch-glagolitischen Texten und (3.2.4.3) mit den lateinischen Rubriken der (späteren) Tridentiner Ausgabe vergleichen, (3.2.4.3.1 einige sind nur sehr approximativ ähnlich); 3.2.4.4 die meisten sind vom Übersetzer frei formuliert worden; 3.2.4.5 alle sind den Bedürfnissen einer Messe beiwohnenden Laien angepaßt.

§ 4. Spezifische Abweichungen der MMM von der kroatisch-glagolitischen Vorlage.

4.1 Abweichungen textologischen und liturgischen Charakters.

4.2 Abweichungen in der Sprache des Meßtextes: 4.2.1 Im Wortschatz: 4.2.1.1 ostslavische Merkmale; 4.2.1.2 westslavische Merkmale. — 4.2.2 In der Syntax: 4.2.2.1—2 ostslavische und westslavische Merkmale; 4.2.2.3 der altkirchenslavische *dativus adnominalis*. — 4.2.3 In der Flexion: 4.2.3.1 ostslavische Formen; 4.2.3.2 polnische Formen. — 4.2.4 Lautgestalt: 4.2.4.1 ostslavisch; 4.2.4.2 polnisch.

4.3 Die Sprache der Rubriken: 4.3.1 Ostslavische Merkmale: a) weißrussisch und ukrainisch, b) weißrussisch und russisch, c) weißrussisch, ukrainisch und russisch. — 4.3.2 Polnische Merkmale: a) nur polnisch, b) polnisch und weißrussisch, c) polnisch und ukrainisch, d) polnisch, weißrussisch und ukrainisch. — 4.3.3 Andere Merkmale: a) kirchenslavisch, b) allgemein nordslavisch, c) nichtpolnisch, d) *indifferent*. — 4.3.4 Ergebnis: alle Spracheigentümlichkeiten in den Rubriken gehen auf das Weißrussische und auf das Polnische zurück.

§ 5. Die MMM ist eine Abschrift, die jedoch dem Protographen verhältnismäßig nahe steht. — 5.1 In den Einzelheiten ist es oft möglich zu entscheiden, welche charakteristischen Züge dem Übersetzer und welche dem Abschreiber zuzumuten sind.

§ 6. Es sind mir auch zwei weitere Texte römischen Ritus in russisch-kirchenslavischer Übersetzung bekannt: der eine folgt in derselben Hand-

schrift unmittelbar nach der MMM (eine zweisprachige, lateinisch-kirchenslavische Aufzeichnung der Grundgebete *Pater, Ave, Credo*); der andere ist viel jünger: dies ist eine russisch-kirchenslavische Lautung der lateinischen Meßordnung in der Handschrift Sign. 16.3.13=Osn 1266 der Akademischen Bibliothek zu Leningrad. Über diese beiden Denkmäler bereite ich eigene Artikel vor.

§ 7. Endergebnis. Die MMM wurde aus der kroatisch-glagolitischen Redaktion des Kirchenslavischen in die russische übertragen; dieses Werk ist in der 1. Hälfte des XV. Jahrhunderts von einem russisch-kirchenslavisch und nachträglich auch polnisch gebildeten Laienbruder weißrussischer Herkunft vollzogen worden, der am ehesten der glagolitisch-kirchenslavischen Klosterkommunität zu Kleparz in Krakau angehörte. Es bietet sich die konkrete Vermutung an, daß die MMM für Sophie—Zofia Holszańska, die vierte Gattin von Władysław II. Jagiełło, angefertigt wurde. — Die MMM bezeugt, daß das Kirchenslavische noch im XV. Jahrhundert fähig war, die Aufgabe einer Ost-West-Dachsprache zu erfüllen, und daß die Krakauer römisch-kirchenslavische Klosterenklave es vermochte, das kroatisch-glagolitische Schrifttum nach Osten auszustrahlen und den Kontakt dieser beiden Kultursphären wenigstens gelegentlich zu vermitteln.

§ 8. Ausgabe der MMM mit parakritischem Apparatus und mit Angabe der parallelen Stellen in den kroatisch-glagolitischen Meßbüchern.